

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**İSTANBUL AHKÂM DEFTERLERİ'NE GÖRE 18. YÜZYILIN
İKİNCİ YARISINDA İSTANBUL VE ÇEVRESİNDE TİMAR
SİSTEMİNİN İŞLEYİŞİ**

Yüksek Lisans Tezi

Muhammet Bedrettin TOPRAK

İstanbul, 2016

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**İSTANBUL AHKÂM DEFTERLERİ'NE GÖRE 18. YÜZYILIN
İKİNCİ YARISINDA İSTANBUL VE ÇEVRESİNDE TİMAR
SİSTEMİNİN İŞLEYİŞİ**

Yüksek Lisans Tezi

Muhammet Bedrettin TOPRAK

Danışman: Prof. Dr. Erol ÖZVAR

İstanbul, 2016

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İKTİSAT Anabilim Dalı İKTİSAT TARİHİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi Muhammet Bedrettin Toprak'nın İSTANBUL ÂHKAM DEFTERLERİNE GÖRE 18.YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA İSTANBUL VE ÇEVRESİNDE TİMAR SİSTEMİNİN İŞLEYİŞİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 22.06.2016 tarih ve 2016-22/12 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi12/07/2016.....

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1. Tez Danışmanı Prof. Dr. EROL ÖZVAR	
2. Jüri Üyesi Doç. Dr. RAHMİ DENİZ ÖZBAY	
3. Jüri Üyesi Doç. Dr. FEHMİ YILMAZ	

ÖZET

Bu çalışma *timar* sisteminin 18. yüzyılın ikinci yarısındaki işleyişini ele almaktadır. 16. yüzyılda toplam devlet gelirlerinin %37'sinin ayrıldığı ve 17. yüzyıldan itibaren dönüşüme uğrayan *timar*'ın 18. yüzyıldaki durumu temel çalışma konusudur. Bu doğrultuda İstanbul Ahkâm Defterleri'nde yer alan davalara göre, İstanbul ve çevresinde sistemin uygulanışı, *sipahi*-köylü ilişkileri, *timar* topraklarındaki vergiler ve göçler, geçmiş dönemle benzerlikler ve farkları incelenmektedir. Birinci bölümde literatür çalışması yapılmış; sistemin muhtevası, işlevi ve dönüşümü tartışılmıştır. İkinci bölümde, Ahkâm Defterleri'ndeki kayıtlarda yer alan davalardan veriler elde edilmiş ve bunlara göre analiz yapılmıştır.

ABSTRACT

This study aims to investigate the functioning of the *timar* system in the second half of the 18th century. The main subject of this study is to explain the conditions of the system which had 37 percent of the total revenues in the 16th century and had also started to transform by the 17th century. To this end, this study investigates the implementation of the *timar* system, relations between the *sipahi* and peasantry, taxation and immigration as well as similarities and differences between its classical age and the 18th century according to the Istanbul Ahkâm Registers. In chapter one, and the content of the system and its functions as well as its transformation are discussed on the basis of a literature review. In the second chapter, the *timar* system is then analyzed in regards to these issues according to data acquired from the Ahkâm Registers.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ŞEKİL LİSTESİ	v
GİRİŞ: AMAÇ, KAPSAM, KAYNAK VE SONUÇLAR	vi

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI TOPRAK SİSTEMİ VE MALİYE ORGANİZASYONU

1. 18. YÜZYIL ÖNCESİ TİMAR SİSTEMİ	4
1.1. Timar Sistemi: Kuruluş ve İşleyiş	4
1.2. Timar Sayısı ve Büyüklüğü	14
1.3. Timar Sistemi'nin Hukuki Çerçevesi	19
1.4. Timar Sistemi'nin İktisadi - Mali Yapısı	44
1.5. Timar Sistemi'nin Dönüşümü	55

İKİNCİ BÖLÜM

İSTANBUL AHKÂM DEFTERLERİ'NE GÖRE 18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA İSTANBUL VE ÇEVRESİNDE TİMAR SİSTEMİNİN İŞLEYİŞİ

2.1. 18. Yüzyıla Girenken Tımar Kesimi	66
2.2. Ahkâm Defterlerinin Muhtevası ve Özellikleri	68
2.3. Ahkâm Defterlerinde Yer Alan Davalara Göre Tımar Sistemi	69
2.3.1. Sipahi-Köylü İlişkileri: İhtilaflar ve Çözümler	79
2.3.2. Tımar Topraklarında Vergiler	81
2.3.3. Tımarlı Topraklardan Göçler	84
2.3.4. Geçmiş Dönemle Benzerlikler ve Farklar	85
SONUÇ	87
KAYNAKLAR	91

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No:

Tablo 1: 1527-1528 Tarihli Bütçedeki Timarlara Tahsis Edilen Gelirler..... 15

Tablo 2: *Ayni Ali Risalesi*'ne Göre 16. Yüzyıl Sonlarında Farklı Eyaletlerdeki
Timarların Dağılışı ve Cebelüleriyle Birlikte Timarlı Orduların Sayısı 17

Tablo 3: Davalarda Müdahale Edenlerin Ait Oldukları Gruba Göre Dağılımı 75

GİRİŞ

Zirai sektör, sanayi öncesi ekonomilerin genelinde olduğu gibi, Osmanlılarda da üretim organizasyonunu şekillendirmekteydi. Üretimin ve bölüşümün büyük ölçüde tarım sektörü üzerinden belirleniyor olması, devletin askeri, idari ve mali kurumlarını bu sektörle ilişkili hale getirmekteydi.

Tarıma dayalı bir ekonomide, üstelik nakit ekonomisinin ve ulaşım imkânlarının yeter derecede gelişmemiş olduğu bir devirde, askeri ve idari bir takım hizmetler karşılığında devlet gelirlerinden pay tahsis sistemi olan timar¹, toplumsal ve bölgesel güvenliği tesis etmekte ve Osmanlı devlet nizamının sacayaklarından birini oluşturmaktaydı. 16. yüzyılın ortalarına doğru, bütün gelirlerin %37'sinin irili ufaklı 37.500 civarında timar sahibine tahsis edildiği sistemde, timarlı ordu, sipahinin savaşa beraberinde getirmekle yükümlü olduğu görevlilerle beraber, sayısı 100.000'i bulan yekûna ulaşmıştı.²

Merkezi hazineye aktarılmaksızın doğrudan tahsis edilen timar gelirleri, güçlü bölgesel bir orduya kaynaklık ediyordu. Askeri ve idari hizmetlerin dolaysız finansmanı, bu hizmetleri dönemin şartları içerisinde daha az maliyetli ve daha etkin hale getiriyordu. Dönemin teknolojisi, ulaşım imkânları ve iktisadi koşulları altında vergilerin paraya çevrilmesi, sonra merkezi hazineye aktarılması, oradan da yeniden maaş olarak verilmesinin oldukça maliyetli olacağı açıktı. Vergileri bir anda hazineye aktarmak, bir yandan piyasada sınırlı miktarda değerli maden bulunan bir ekonomide fiyat artışlarının sebebi,³ diğer yandan ciddi bir bürokrasi, zaman ve maliyet sebebi olacaktı.

Dağınık halde ve uzak bölgelerde bulunan timarlardan oluşan ordunun, düzen ve merkezi kontrol problemi yaşamış olduğunu iddia eden görüşler⁴ olsa da, geliştirilen

¹ Halil İnalçık "**Timar**", İslam Ansiklopedisi, 2012, Cilt 41.

² Ömer Lütfi Barkan, "Timar", **İslam Ansiklopedisi**, 1979, Cilt 12/1.

³ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1, 1300-1600**, Eren Yayınları, s.104.

⁴ Colin Imber, **The Ottoman Empire, 1300-1650 The Structure of Power**, Palgrave Macmillian, 2002, s.196.

bölgesel ordu sayesinde, imparatorluk yükünü diğer gruplar üzerine dağıtmak suretiyle merkez bürokrasinin “hafif” kalmasının sağlandığı⁵ bilinmektedir.

Bu şekilde tarihi bir zaruret olarak ortaya çıkan timar sistemi, özellikle geç 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar, hem ordu ve bütçe içindeki büyüklüğü hem de içtimai işlevi bakımından Osmanlı askerî, iktisadi ve içtimai tarihi içinde oldukça önemli bir yer tutmuştu. Timarın Osmanlı askeri, idari ve iktisadi tarihi içindeki bu önemi, ilgili çalışmaları kıymetlendirmektedir.

Timar kesimine ait çalışmalarda, timarın menşei, oluşumu, gelişimi, büyüklüğü, işlevi veya dönüşümü üzerine yapılan incelemeler, daha çok 16. ve 17. yüzyıllara yoğunlaşmaktadır. Bununla beraber, *timar sisteminin* 18. yüzyılda aldığı şekillere dair tatmin edici düzeyde çalışmalar henüz ortaya çıkmış değildir.

Bu çalışmanın amacı timar rejiminin 18. yüzyılın ortalarında nasıl bir şekil aldığını ve ne şekilde işlediğini açıklamaya çalışmaktır. Timar topraklarında toprak sahibi ve köylü arasındaki ilişkiler, vergi düzeni, ihtilaflar, zirai üretim ve piyasa ilişkileri ve olabildiği ölçüde 18. yüzyıldaki işleyişiyle timar rejiminin 16. yüzyıldaki klasik biçimiyle ne ölçüde benzerlik ve farklılıklar taşıdığı bu tezin peşinden gittiği diğer meselelerdir. Bu tez çalışması ilgili soru ve sorunları İstanbul'un çevresindeki timar topraklarından hareketle anlamaya çalışmaktadır. Çalışmaya esas teşkil eden kaynaklar aşağıda ayrıntılı olarak tanıtılacağı üzere tıpkıbasımı ve çeviri yazısı yapılmış bir grup mali kayıtları içeren arşiv belgeleridir. Bu kapsamda Başbakanlık Osmanlı Arşivi İstanbul Ahkâm Defterleri serisi içinde yer alan belgelerden oluşan, İstanbul Tarım Tarihi adıyla basılmış iki cilt ve basılmamış olan 3. 4. ve 5. Ciltlerden oluşan kaynaklar temel alınmıştır. Toplam 5 ciltte 1743-1805 tarihleri arasında görülmüş 2699 davada verilmiş hükümler dikkate alınmıştır. Zira tarım konusundaki davalar ve ilgili hükümlerin yer aldığı İstanbul Ahkâm Defterleri,

⁵ Karen Barkey, **Empire of Difference The Ottomans in Comparative Perspective**, Cambridge University Press, 2008, s.77

timar kesiminin o dönemki durumu hakkında önemli bilgileri bünyesinde barındırmaktadır.

Ahkâm Defterleri, 18. yüzyıl boyunca timar sisteminin geçirdiği dönüşüme ve geldiği duruma dair ipuçları vermektedir. Timar sisteminin üç temel aktöründen (sipahi-köylü-devlet) ilk ikisinin kendi arasında veya diğer zümre ile yaşadığı ihtilafa, 3. taraf olan devletin yargı organının getirdiği çözümlerin incelenmesi imkânını sunmaktadır. Ahkâm Defterleri'nde yer alan hükümlere göre, sisteme dair veriler elde etme gayreti birkaç açıdan değerlidir. Öncelikle bu kayıtlar ışığında çalışıyor olmak, timar sisteminin uygulanış sürecinde yaşanan davaları ele aldığı için, sahadan gözlem yapma imkânı vermektedir. Ayrıca mikro düzeyde ilişkilerin incelenmesi, genel haritayı inşa etme adına oldukça önemlidir.

Teze mesnet teşkil eden Ahkâm Defterleri dışında şüphe yok ki 18. yüzyılın ortalarında timar rejiminin işleyişiyle ilgili olarak üzerinde çalışılacak diğer belge türleri de mevcuttur. Timar Ruznamçe Defterleri, Yoklama Defterleri, Defterhane-i Amire'de muhafaza edilen diğer defter ve belge çeşitleri timar rejiminin işleyişinin anlaşılmasında vazgeçilmez kaynaklar arasındadır. Bunların dışında sadaret ve defterdarlığının muhtelif kalemlerinden üretilmiş belge türleri de konuyla ilgili zengin veriler sunmaktadır. Şeriye Sicilleri de en az sözü edilen kaynak türleri kadar timar rejiminin anlaşılmasında vaadkar kaynaklardandır. Ne var ki bu yüksek lisans çalışmasında özellikle yukarıda sözü edilen maliye ahkâm defterlerine müracaat edilmiştir. Neşri yapılan kayıtlardan herhangi bir konunun, bu çalışmada timar rejiminin, nasıl çalışılabileceği gösterilmeye çalışıldı. Diğer yanda yüksek lisans tez çalışmasının kısa sayılabilecek bir süre içinde bitirilmesi mecburiyeti, tezi hazırlayan araştırmacıyı ilgili kaynakların tamamı yerine bir grubuyla çalışmaya yöneltti. Böylelikle tezin başlığı ve kapsamı ilgili kaynak grubuyla çerçevelenmiş oldu.

Bu tez çalışması konuyla ilgili arşiv kaynaklarının zenginliğinin farkında olarak ahkâm kayıtları üzerine odaklanmıştır. Ayrıca timar rejimi üzerine yapılan modern çalışmalar da değerlendirilmiştir. Çalışmanın bölümüne, ilgili literatür kaynaklık etmiştir.

Ayrıca son zamana kadar yapılmış olan doktora tezleri ve süreli yayınlardan da yararlanılmıştır.

Timar sistemini doğrudan veya dolaylı olarak konu alan birçok kaynak tez çalışması sürecince kullanılmıştır. İlk olarak Ömer Lütfi Barkan'ın Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarından, tezin ana hatlarını oluşturmak adına oldukça faydalanılmıştır. Tezi oluştururken, sosyal, ekonomik ve özellikle askeri tarih çalışmalarından yararlanılmıştır. Rhoads Murphey, Gabor Agoston, Virginia Aksan, Karen Barkey, Suraiya Faroqhi, Donald Quataert gibi yazarların Osmanlı iktisat tarihi ve askeri tarihi üzerine yaptığı çalışmaları, özelde ise Nicoara Beldiceanu, Linda Darling, Douglas Howard, Colin Imber, Bruce McGowan gibi araştırmacıların timarla doğrudan alakalı çalışmaları, tezimizde sıkça başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Ayrıca Milli Eğitim Bakanlığı tarafından neşredilen İslam Ansiklopedisi ve Diyanet İslam Araştırmaları Merkezi tarafından yayına hazırlanan İslam Ansiklopedisi, Osmanlı Ansiklopedisi, *The Encyclopedia of Islam* ve *Encyclopedia of the Ottoman Empire* gibi referans kaynaklarından da yararlanılmıştır.

Bugüne kadar timarla ilgili çalışmalarda, sistemin kaynağı, gelişimi, büyüklüğü, etki alanı, dönüşümü ve dağılışı üzerine araştırmalar yapılmıştır. Özellikle timarın hukuki çerçevesi, bir sistem olarak ortaya çıkışı ve 16. yüzyılda ulaştığı büyüklük önemli ölçüde çalışılmış durumdadır. Daha çok Osmanlı arşiv belgeleri ışığında yapılan bu çalışmalar, erken dönemlerinde sistemin hukuki ve iktisadi yapısını ortaya koymaktadır. 16. yüzyılın sonundan itibaren ortaya çıkan timarlı sipahinin savaş alanındaki mevcudu sorunu, farklı kaynaklar ışığında farklı çalışmalara konu olmuştur. Dönüşüm bahsi adı altında toplayabileceğimiz bu çalışmalarda, özellikle askeri olarak zayıflamakta olan timar sisteminin, bu sorunu hangi amiller nedeniyle yaşadığı araştırma konusu olmuştur.

Timar sisteminin askeri, hukuki ve mali yapısına dair çalışmalar, ulaştığı sonuçları bakımından bir bütünlük arz etmektedir. Bununla birlikte, timarın dönüşümü üzerine yapılan çalışmalar, hem yararlandığı kaynaklar hem de ulaştığı neticeler itibariyle farklılık göstermektedir. Bu çalışmalardan önemli bir kısmı, timar sisteminin klasik dönemindeki etkin uygulamasından farklılık göstermesini öncelikle dâhili nedenlere

bağlamaktadırlar. Özellikle devlete ait arşivlerden ve Osmanlı nasihat literatüründen yola çıkmış bu müellifler timar sistemindeki bozulmayı, devlet bürokrasindeki problemlere bağlamıştır. Bu görüş, timar tayinlerinde meydana gelen değişmeyi, sistemin bozulmasındaki birincil unsur olarak kabul eder. Bu görüşe göre, timar tevcihlerinde mesleki liyakatten çok, güç ve zenginlik elde etme gibi nedenlerle merkezden yapılan haksız tayinlere yer verilmesi, timarlı sipahiliği askeri bir meslek olmaktan çıkarıp alınıp satılan bir gelir kalemi haline getirdi. Bir diğer grup ise, dünyada meydana gelen savaş zanaatındaki değişmeyi önemli unsurlar arasında sayar. Değişen harb teknikleriyle süvari tipi timarlı ordunun uyum sorununu, gelişen savaş teknolojisini ve o dönemde meydana gelen ciddi fiyat artışlarını tartışan görüşler ortaya atarlar. Bu eserlerden başka, son dönemde timar sistemini ele alan doktora tezleri de yapılmıştır. Ruznamçe, mufassal, icmal, cebe, tahvil ve yoklama defterlerini inceleyen çalışmalarda, bu defterlere göre tasnifler ve değerlendirmeler yapılmıştır. Tüm bu çalışmaların temel argümanları tez çalışmamızın içerisinde yer bulmuş, görüşler kıyaslanmış ve tartışılmıştır.

18. yüzyıldaki timar sistemine ilişkin çalışmaların sayısı ise, önceki yüzyılları konu edinen çalışmalara nazaran ciddi şekilde azdır. Hem küresel çaptaki değişimin etkilerini hem de Osmanlı Devleti'nin dönüşüm dinamiklerini barındırması sebebiyle oldukça önemli olan bu devirde, devlet nizamının en önemli unsurlarından biri olan timar sistemine dair çalışmalar tatmin edici değildir. Buna ilaveten, dönemin zirai sektörünün işleyişine dair önemli bilgiler veriyor olmasına rağmen Ahkâm Defterleri, timar kesimine dair çalışmalarda gereken ilgiyi görmemiştir.

İşte bahsi geçen eksikliklerin varlığı ve Ahkâm Defterleri'nin dikkat çekici muhtevası, bu çalışmaya ahkâm kayıtlarının kaynaklık etmesinin yolunu açmıştır. Bu kapsamda, 18. yüzyılın ikinci yarısında verilmiş olan 2.699 adet hüküm taranmış ve timar sisteminin ilgili dönemdeki işleyişine dair veri toplanmıştır. Defterlerde yer alan davalar ve verilen hükümlere göre, bu yüzyılda sistemin hukuki çerçevesi çizilmiştir. Sipahi-köylü, köylü-köylü ve sipahi-sipahi arasında yaşanan ihtilafların konuları, nedenleri ve nasıl çözüldüğünü görme fırsatı bulunmuştur. Timar topraklarında vergiler ve göçlere dair veriler elde edilmiş, bir veri seti haline getirilebilenler sıralanmış ve analize tabi tutulmuştur.

Timarın menşei, muhtevası, büyüklüğü ve bütçe içindeki yerinin izahı ile başlanan çalışma, 16. yüzyılın sonlarından itibaren sistemin içine girdiği dönüşüm bahsiyle devam etmiştir. Dönüşüm tartışmaları çerçevesinde, devletin içinde yaşanan bürokratik sorunların yol açtığı bozulmadan, harbiye metotlarının değişimine ve bunun timarlı ordu ile uyumuna, harp mesafesi ve maliyetlerinin artmasına, ayrıca dönem içindeki fiyat artışlarına kadar birçok faktörün dönüşüm üzerindeki etkisine değinilmiş ve önem sırası tartışılmıştır. Akabinde, timar sisteminin 18. yüzyıla kadarki durumu, bu süreç boyunca yaşanan ıslah tedbirleri ve devam eden işleyişi ele alınmıştır. Sistemin askeri yönü zayıflamış olsa da, üretim/bölüşüm ilişkileri üzerindeki etkilerinin devam ettiği gözlenmiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde, ordu büyüklüğü ve başarısı olarak parlak bir tablo çizmese de, iktisadi ve içtimai etkisini sürdürüyor olan sistemin, dönem içindeki işleyişi, mezkûr kayıtlara yansıdığı ölçüde ele alınmıştır.

1743-1805 tarihler arasını kapsayan dönemde incelenen 2699 kayıt içerisinde, toplam davaların %20'sinin (541 kayıt) vakfa ait ibaresi taşıdığı tespit edilmiştir. 1688 kayıta, davaya sebep olan, bir araziye ya da bir gelire yapılan müdahale olmuştur. Davalarda müdahale edenlerin ait oldukları zümreye ait yapılan araştırmada ise müdahale edenlerin %49'unun askeri zümre mensupları, %42'sinin reaya ve %9'unun vakıf yöneticileri olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Mali düzen ve toprak rejimini bünyesinde artan askeri zümre ağırlığı gözlenmiştir. Bu durumlar ve nedenleri ayrıntıları ile açıklanmıştır. Ayrıca kadim düzeni korumaya yönelik tedbirlere ve timarın klasik dönemiyle benzerlik gösteren uygulamalarına rastlanmıştır. Son olarak, sistem içerisinde ihtilafa konu olan vergiler belirlenmiş, timar topraklarından göç üzerine tasnif yapılmıştır.

Çalışmadan çıkan neticelere dair fikir vermesi adına burada özetlediğimiz sonuçlar, her bölümün sonunda ayrıntılı olarak gerekçelendirilmiş ve tartışılmış; bunlar sonuç bölümünde bir araya getirilmiş, böylelikle tezin genel mevzuu şekillenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI TOPRAK SİSTEMİ VE MALİYE ORGANİZASYONU

Osmanlı Devleti'nde, sanayi öncesi ekonomilerin ortak özelliği olarak, zirai sektör hâkimiyeti görülmektedir ve bu hâkimiyet, devletin askeri, idari ve mali kurumlarını bu hususiyet çerçevesinde şekillendirmiştir. Ulaşım imkânlarının ve para iktisadiyatının yeter derecede gelişmediği bir dönemde, geniş coğrafyalarda tarım ağırlıklı bir ekonomik sistem icra etmenin beraberinde getirdiği problem ve güçlükleri çözmeye devlet, uzun tarihi boyunca, çeşitli merhaleler gösteren özgün sistemler geliştirerek dünya maliye tarihindeki yerini almıştır.⁶ Askeri, iktisadi ve idari gayelerini, döneminin imkânları dâhilinde mümkün olan en yüksek verimde gerçekleştirme kaygısı, İmparatorluğu sistemler ve kurumlar ihdas etmeye ve yine ihtiyaçlar doğrultusunda bu kurumları değiştirmeye/geliştirmeye sevk etmişti.

Devletin finansman araçlarının başında gelen vergilendirmenin ağırlıklı zirai sektöre bağlı olması, toprak sistemi ile vergi organizasyonu birbirinden ayrı düşünülemez ve bağımsız yürütülemez kılınmıştır denebilir. Yani devletin gelirleri arasında en önemli grubun tarım gelirleri olması, askeri ve idari sistemin toprak tasarruf sistemi ile bütünleşmesini ve buna bağlı olarak gelişen bir bürokratik yapının kurulmasının önünü açmıştı.⁷

Osmanlı Devlet anlayışının bir hususiyeti ve özellikle erken dönemlerindeki askeri başarısının bir unsuru olarak, askeri organizasyonun finansman şeklini vurgulamak gerekir. Osmanlı maliye organizasyonu,

⁶ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Yay, 2000, s.101.

⁷ Bilgin Aydın, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde Tımar Tevcih Sistemi", **Osmanlı Araştırmaları XXIV**, 2004, İstanbul.

“geniş anlamda devlet, özel anlamda ordu ve savaş finansmanın gereklerine göre şekillenmiş ve zaman içerisinde hem devlet hem savaş organizasyonunda meydana gelen değişmelere paralel olarak evrim geçirmiştir. (...) Osmanlı İmparatorluğu’nda eyaletlerde tatbik edilen toprak sistemi ve bu sistem üzerine kurulan vergi düzeni, devletin esas itibariyle askeri ihtiyaçlarını karşılamak üzere inşa edilmişti. Topraklar ve topraklardan elde edilecek vergilerin düzenlediği maliye organizasyonu, askeri organizasyonun finansmanı üzerine bina edilmişti.”⁸

Geliştirilen toprak tasarruf sistemlerinden en önemlisi ve kapsamlısı diyebileceğimiz timar, idari ve teknik imkân kısıtları ile geniş bir coğrafyaya yayılmış devlete kaynak sağlamak ve askeri/mali teşkilatlanmasını şekillendirmek suretiyle uzun yıllar başarı ile uygulanmıştır.⁹ Yani *timar*, topraklardan elde edilecek gelirler üzerine kurulu olan maliye organizasyonuna kaynaklık etmek suretiyle, maliye organizasyonunun beslediği askeri teşkilatlanmayı doğrudan etkilemiş ve ona finansman sağlamıştı.

Osmanlı ekonomisinin temelde zirai bir ekonomi olması, *timar sistemini*, zirai ekonominin ve dolayısıyla Osmanlı ekonomisinin temel unsurlarından birisi haline getirmiştir. “Bu sistem, tarım teknolojisinde bir gelişme olmamasına rağmen ülkedeki yüksek zirai üretim için gerekli ortamı sağlamıştır.”¹⁰ Zirai üretimin yüksek olması, timar sistemi dâhilinde, (Genç, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi) hem toprağa bağlı olan askeri organizasyonun sağlam bir gelire bağlanması anlamına geliyordu, hem de diğer amme hizmetlerinin etkin bir şekilde yerine getirilmesine kolaylık sağlıyordu. Başka bir deyişle Osmanlı toprak sistemi, devletin önemli bir iktisat politikası aracı olmanın ötesinde, vergi organizasyonu ve askeri nizamı doğrudan etkilemesi hasebiyle, devletin varlığı ve devamı ile birincil derecede ilişkiliydi.

⁸ Erol Özvar, **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003, s.10.

⁹ Osmanlı maliyesi uygulamaları içerisinde timar, uygulanmış tek sistem değildi elbette. Merkeze bağlı bürokrasinin ve merkezin emrinde bulunan, dolayısıyla kilometrelerce öteye gidip aynı vergi tahsil edemeyecek olması sebebiyle timar sistemiyle finanse edilmesi mümkün olmayan zümre *iltizam* usulünün ihdasına vesile olmuştu. Ayrıca kabaca, iltizam usulünün himaye şartını telafi etmek ve kısa vadede devletin ihtiyaçlarını karşılamak üzere uygulanan *malikâne* usulü ve bunun gibi gelişmiş bir takım idari-mali usulden bahsetmemek eksiklik olacaktır. Fakat bu çalışmanın konusu dışına çıkmaması ve üzerinde tafsilatlı araştırmalar yapılmadan söz söyleme gafletine düşülmemesi adına, diğer uygulamalardan bahsetmek yerine Genç (2000) ve Özvar’ın (2003) bu kısımdaki dipnotlarda verilen eserlerini işaret etmekle yetineceğiz.

¹⁰ Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul: Dergah Yayınları, 2005, s.215.

Osmanlı toprak sistemi ve mali organizasyonu arasındaki doğrudan ilişkiye kısaca dikkat çektikten sonra birinci bölümün devamı olarak sistemin tanımı, büyüklüğü, muhtevası, hukuki ve iktisadi çerçevesi gibi konuları açmak suretiyle *timar sistemini*, özellikle 18. yüzyıl öncesi dönemde incelemeye çalışacağız.

1. 18. YÜZYIL ÖNCESİ TİMAR SİSTEMİ

1.1. Timar Sistemi: Kuruluş ve İşleyiş

Timar Sisteminin Tanımı

Esasen 16. yüzyılda etkin ve geniş sahada uygulanma imkânı bulmuş olan *timarın*, tarihi boyunca geçirdiği değişimleri göz ardı ederek genel bir tanım yapacak olursak: “Osmanlılarda devlete ait toprakların askeri ve idari gayelerle tahsisine dayalı sistemdir.”¹¹ Terim olarak *timar*; Osmanlı Devleti’nde, daha çok askeri bir ordu beslemek amacıyla yapılan gelir tahsisini ifade eder. Sözlük anlamı olarak ise timâr (tımâr), Türkçe’de dirlik (dirilik) ile eş anlamlı kullanılır ve “bakım, ilgi” anlamına gelir.¹² Kapsamlı tanımı ile:

“Geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker, me’mur veya çeşitli görevler verilmiş kimselere, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş ve defter yazılarında senelik geliri 20.000 akçeye kadar olan askeri dirliklerden oluşan sistemdir.”¹³

Tanımlar, genel ifadeler sunmakla birlikte hususiyetleri göz ardı etmeyi gerektirebilir. Örneğin, asker veya memurlara hizmetleri karşılığı olarak verilen timar gelirleri genel olarak 20.000 altında olmakla birlikte, her zaman bu özelliği sağlamak zorunda değillerdir.¹⁴ Efradını cami, ağyarını mâni bir tanım yapma kaygısı ile bazı hususiyetlerini bu tanımda ihmal ettiğimiz *timar sistemi*, birinci bölümün devamında ayrıntıları ile tetkik edilecektir.

¹¹ Halil İncalcık, “Tımar”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 41, 2012, s.168.

¹² Halil İncalcık, 2012, s.168.

¹³ Ömer Lütfi Barkan, “Tımar”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt XII/1, s.286.

¹⁴ Gabor Agoston and Bruce Masters, **Encyclopedia of the Ottoman Empire**, Facts on File Publishing, 2008, s.619.

“*Timar sistemi, imparatorluğun sadece askeri-idari teşkilatlanmasının temel direği olmakla kalmamış, aynı zamanda mîrî arazi sisteminin işleyişinde köylü-çiftçilerin statüleri ve ödeyecekleri verginin belirlenmesinde ve imparatorluğun klasik çağında (1300-1600) tarımsal ekonominin yönetiminde esas belirleyici faktör olmuştur.*”¹⁵

Osmanlı İmparatorluğu’nun zirai, hukuki ve içtimai nizamının büyük ölçüde timar sistemi üzerine kurulu olduğunu zikrettik. İmparatorluğun merkeziyetçi devlet idaresinin içinde kendisine mahsus çevresiyle teşekkül edip gelişmiş olan *Osmanlı timar sistemi*, devletin askeri ve siyasi bir gücünü teşkil etmekle birlikte, iktisadi ve içtimai hayatının gelişmesinde de önemli bir yer teşkil eder halde idi.¹⁶

Timar Terimine Eski Atıflar ve Kurum Olarak İlk Bahisleri

Terime ve menşesine dair atıfların sayısı, burada hepsini zikredebileceğimizden fazladır. Bu mesele üzerinde Beldiceanu ve Barkan ayrıntısı ile durmuş ve ilgili atıfları kaynakları ile belirtmişlerdir. Burada, bu iki müelliften derlenmiş genel ifadelerden bahsedecek ve ilgili kaynakları dipnotta vermekle yetineceğiz.

Terime Pehlevi dilinde ve Moğolcada rastlanmakla birlikte Rumcada Osmanlıcadan geçtiği düşünülen *timarion* kelimesinin varlığı da bilinmektedir. Ayrıca Büyük Selçukluların sonuncu hükümdarı Sancar (1117-1157) tarafından yayınlanan Farsça bir hükümde *timar* terimi kullanıldığı kaynaklarda yer almaktadır.¹⁷

*Timar kelimesinin iştikakına ilk defa temas eden Leunclavius olmalıdır ve Leunclavius, kelimeni Grekçe ile olan ilgisi üzerinde durmaktadır. 1598’den itibaren de Venedikli Lezaro Soranzo, bunun zıddına, kelimenin Farsça timar ‘dan geldiğini söyler.*¹⁸

¹⁵ Halil İnalçık, **Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi**, İSAM Yay., 2011, s.168.

¹⁶ İlhan Şahin, “Timar Sistemi Hakkında Bir Risale”, **Tarih Dergisi**, Sayı 32, 1979, s.905.

¹⁷ Nicoara Beldiceanu, **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Timar**, Teori Yayınları, Mehmet Ali Kılıçbay (çev), 1985, s.11.

¹⁸ Barkan, “Timar”. s.287.

Bu malumata ilaveten, kelimenin kökenine ait farklı rivayetler zikrediliyor olmakla birlikte, hem ıstılahî dalalet hem de kurumsal yakınlık olarak doğru olanı tespit etmek güçtür. Yani kelimenin varlığı fikir verici olsa da, onun *askeri ikta* olarak kullanılıp kullanılmadığına dair kesin bilgiyi içermemektedir.

Bu konuda daha önemli olan ise terime ilişkin atıflardan ziyade kuruma ilişkin atıflardır. “*Timar konusunda yapılan ilk çalışmalar, sistemin kökenini Ortaçağ İslam dünyasında mevcut olan ikta sistemine bağlamaktadır. En erken İslam devletlerinde kati’a ismiyle alınan toprak parçaları, vergilerini toplamak üzere önde gelen şahıslara özel mülk olarak tahsis edilmiş, karşılığında ise bu şahıslar devlete öşürlerini ödemişlerdir. X. yüzyılın sonlarına doğru kurulan Büyük Selçuklu Devleti ikta sistemini, diğer devletlere göre daha geniş çapta kullanarak, daha önce rastlanmayan bölgelere de ulaştırmıştır.*”¹⁹

Kurum olarak timara ilişkin bilinen en eski resmi belgeler ise, I. Murad (1362-1389) dönemine ait vakıf senedi ve II. Murad döneminde (1421-1451) dönemine ait arazi tahrirlerine kadar uzanır.²⁰ Yine Beldiceanu, I. Mehmed (1403-1421) saltanatı döneminde tevcih edilmiş timarlarla ilişkili olarak, birçok tahrir defterinden bahsetmektedir. Arnavid sancağında H. 835 (1431-32) tarihinde kaleme alınan tahrir defteri birçok kereler, şu veya bu tımarın ölmüş sultan (merhum sultan) döneminde de var olduklarını, yani I. Mehmed döneminde bunların zaten var olduklarını (1434-35) işaret etmektedir.²¹

“*II. Murad döneminde hazırlanan timar icmal defterleri, Osmanlı timar sisteminin bütün temel ilkelerinin ve 16. yüzyıl kanunlarındaki tasvirlerde görülen özelliklerinin, daha o dönemde tamamen şekillendiğini gösterir.*”²²

¹⁹ Fatma Acun, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt 9, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s 1666.

²⁰ Beldiceanu, s.13.

²¹ Beldiceanu, s. 14.

²² İnalçık, , **Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi**, s.119.

Görüldüğü üzere, farklı dönemlere ait aydınlatıcı çalışmalar olmakla birlikte, II. Murad dönemine ait olanlar görece daha kapsamlıdır. 1945'te Halil İnalçık tarafından neşredilen Arnavid sancağına ait olan tahrir defterleri timarları zikretmektedir.²³ Bu defterler hem sayı hem muhteva olarak timar hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Yine Beldiceanu ve İnalçık mezkûr eserlerinde bu konu üzerinde ayrıntıya inmek suretiyle tahrir kayıtlarını zikretmişler ve kuruma ilişkin atıflar üzerine belgeler vasıtasıyla delil getirmişlerdir.²⁴

I. Murad'ın saltanat döneminden daha geriye gitmemize izin veren tahrir defterinin yer aldığı çalışmalar da mevcuttur. *Gelirleri 1462-63'te Süleyman oğlu Mehmed'in timarını oluşturmakta olan Torbalı köyü Orhan Gazi döneminde tevcih edilmiş ve bu timar I. Bayezid tarafından Mahmud ve Balaban adlı kişilerin yararına olmak üzere yenilenmiştir.*²⁵

Sonuç olarak kelimenin nereden alındığı veya türetildiği hakkında kesin bir hükme varmaksızın, terimin varlığının XII. yüzyıla ait bazı Farsça hükümlere kadar gittiğini bilmek fikir vermesi adına faydalı olacaktır. Timara kurum olarak atıflar ise bu durumdan farklıdır, daha kesin ve dikkate değerdir. Kuruma ilişkin atıfları özetleyecek olursak; tahrir defterleri, Osmanlı Devleti'nde timarların yalnızca I. Bayezid ve I. Murad dönemlerinde değil, aynı zamanda Orhan Bey döneminde de (1326 – 1362) var olduklarını göstermektedir.²⁶ Ayrıca Selçuklu dönemi *apanaj* uygulamasında timar sistemine benzer askeri tahsisatlar yapıldığı bilinmektedir.²⁷

²³ Halil İnalçık, **Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arnavid**, 1954.

²⁴ Çalışmanın hacmini ve sınırlarını gözetme adına, farklı tafsilatlara girmesini uygun bulmuyor, bahsi geçen kaynakları zikretmekle yetiniyoruz. (Bkz. Beldiceanu, 1985 ve İnalçık, 1954)

²⁵ Beldiceanu, s.18.

²⁶ Beldiceanu, s.18.

²⁷ İnalçık, Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi, s.118.

Timarın Ortaya Çıkışına Tesir Eden Şartlar

Timar sistemi, Osmanlı Devleti'nin askeri ve mali yapısında uzun yüzyıllar farklı derecelerde önem teşkil etmiş olmakla beraber esas olarak, geç 14. yüzyıldan başlayıp 16. yüzyılın sonlarına kadar, devlet sisteminin yapı taşlarından biri olmuştur.²⁸

Osmanlı timar sistemi, muayyen iktisadi şartların ve tarihi zaruretlerin neticesi olarak meydana gelmiştir. Farklı devirlerde, türlü bölgelerde ve dönemin gerektirdikleri doğrultuda süreç içerisinde oluşmuş olması kuvvete muhtemeldir. Bu yüzden timar için, belirli bir ırkın, zümrenin veya yöneticinin icadı olarak bakmak doğru olmayacaktır. Bu bakımdan önemli olan mesele, tetkik mevzuu timar sistemlerinin tatbik edildikleri zaman ve sahalarda, hangi tarihi şartların tesiriyle, nasıl ortaya çıktıklarını ve zamanla mana ve mahiyetinde ne gibi yeni muhtevalar kazanmış olduklarını ve bu halleriyle toplum içinde oynadıkları tarihsel rolün tespitidir.²⁹

Timar sistemini incelerken, tarihi süreçteki gelişimi ve bu gelişime tesir eden unsurların tespiti oldukça önemlidir. Zira kuruluş devrine hâkim olan tarihi zaruretler ile, kuvvetli bir merkezîyetçi devlet idaresinin meydana çıkması gibi çok hususi şartlar içinde kendisine mahsus çehresiyle teşekkül ve inkişaf etmiş olan Osmanlı timar sistemi, bu memleketin askeri, siyasi ve idari gücü ile olduğu kadar, sosyal ve ekonomik yapısı ve gelişmeleri ile de ilgisi olan mühim bir konu olarak kabul edilmektedir.³⁰

Devlete ait toprakların çeşitli hizmetlerin ikamesi için tahsisi şeklinde özetlediğimiz timar sistemi, dönemin imkân şartları altında, maksimum verimliliği hedeflemiştir denebilir. Bu doğrultuda, vergilerin aynı olarak ve bir merkezde toplanmaksızın alınması, merkezi bir ordu değil de *sipahilik* kurumu ile bölgesel ve bölgede olan bir teşkilat yapısı ve ileride ayrıntısına ineceğimiz bazı hususiyetleri, bu

²⁸ Colin Imber, **The Ottoman Empire, 1300-1650 The Structure of Power**, Palgrave Macmillian, 2002, s.194.

²⁹ Barkan, "Timar", s.293.

³⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Feodal" Düzen ve Osmanlı Timarı", **Türkiye İktisat Tarihi Seminerleri**, Editör: Osman Okyar, Hacettepe Üniversitesi Yay, C.13, 1975, s.2.

verimlilik kaygısının bir tezahürüdür. Aynı zamanda bu hususiyetlerin şekillenmesi, varlıklarını gerekli kılacak bir takım tarihi zaruretlerin bir sonucu olarak görülmelidir. Bahis konusu zaruretleri tasnif etmek gerekirse, tımar sisteminin oluşumuna tesir eden tarihi şartları üç ana başlık altında toplamak mümkündür:

İktisadi Şartlar

Timar sisteminin ortaya çıktığı ve bir kurum olarak geliştiği tarihi koşulları zikrederken bunların başında iktisadi zaruretleri saymak uygun olacaktır. Çünkü genel mantığı itibariyle tımar, vergi toplama yetkisinin devredilmesi demektir ve bu anlamda iktisadi bir olgudur.³¹ Başka bir deyişle tımar sistemi her şeyden önce bir iktisadi etkinlik kaygısının tezahürüdür denebilir. Yani devlet, içinde bulunduğu tarihi zaruretler karşısında, tesis etmeye çalıştığı nizamın vazgeçilmezi olan iktisadi gereksinimleri yerine getirme kaygısını taşımış, bunun önemli bir ayağını tımar sistemi ile kurumsallaştırmıştır. Tımar, iktisadi, idari ve içtimai düzenin temelini teşkil etmekle birlikte, esas olarak, mülkiyet ilişkilerini, dolayısıyla da gelirleri, vergileri ve üretimi organize etmektedir.

Genel olarak diyebiliriz ki, *“nakit ekonomisi ve merkez hazinenin gerektiği şekilde gelişmediği, ordunun büyük ölçüde süvarilerden oluştuğu bir devlette feodal sistem veya tımar tahsis sistemi zorunlu biçimde ortaya çıkmaktadır. Süvarilerin ihtiyaçları böyle bir durumda ancak kırsal bir çevrede karşılanabilirdi ve devlet gelirlerinin ana kaynağı olmak üzere toprak mahsulünden alınan onda bir vergi yalnız yerel bir pazarda toplanabilir ve nakde çevrilebilirdi.”*³²

Nakit ekonomisinin yeter derecede gelişmemiş olması, vergilerin büyük bir kısmının aynen mahsul olarak toplanılmasını gerekli kılıyordu. Aynı mahsul olarak toplanan vergilerin taşıdığı hususiyetler üzerinde de durmak gerekir. Bu tür vergilerin;

³¹ Acun, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması”, s.1655.

³² İnalçık, 2012, s.118.

- Nakledilmesi
- Paraya çevrilmesi
- Merkezi hazineye aktarılması ve oradan yeniden dağıtılması

oldukça zordu. Bu işlemler ciddi bir zaman ve emek, dolayısıyla büyük bir maliyet demekti. Bu nedenle vergilerin aynı mahsul olarak ve bir merkeze taşınmaksızın olduğu yerde toplanması ve dağıtılması iktisadi açıdan *etkin* denebilecek usulde idi.

Timar sisteminde uygulanan adem-i merkeziyetçi tahsilat ve ödeme sistemi, yani gelirlerin merkezi hazinede toplanılmaksızın yerel ve bölgesel olarak tanzim edilmesi, dönemin oldukça önemli bir iktisadi zarureti karşısında alınmış bir tedbir olarak görülebilir. Dolaşımdaki altın ve gümüş miktarının daima sınırlı olduğundan, toplanan vergi gelirlerinin hazineye aktarılması, piyasada dalgalanmalara ve altın/gümüş paranın değerinin yükselmesine sebep olacak, bu durum da hem pazarı hem de ödemeleri olumsuz etkileyecekti.³³

Bu sayede, büyük miktarda paranın hazineye aktarılmasının işlem maliyetinin yüksekliği ve piyasadaki toplanan paranın ekonomiye vereceği zararlar bertaraf edilmiş oluyor; hem devlet bu maliyetten kurtulmuş oluyor, hem ödemeler hızlıca yapılabiliyor hem de altın ve gümüşün piyasaya hızlıca dönmesi sayesinde vergi sisteminin ekonomiye zarar vermemesi sağlanıyordu.

Askeri ve İdari Şartlar

Timar sisteminin ortaya çıktığı ve bir kurum olarak geliştiği tarihi koşulların bir diğeri, askeri ve idari şartlar başlığı altında toplanabilir. Varlığını uzun yüzyıllar boyunca ve geniş coğrafyalarda sürdürmüş olan Osmanlı Devleti, idari ve askeri işlerin ikamesinde timar sisteminden etkin olarak istifade etmişti. Timarın, ekseriyetle askeri vazife yapan sipahilere tahsis ediliyor olmasından dolayı sistemin, askeri bir vasıf taşıdığı ve Osmanlı Devleti'nin askeri teşkilatlanmasında mühim bir yer tuttuğunu çıkarabiliyoruz.

³³ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1, 1300-1600**, Eren Yayınları, s.104.

Osmanlılar, kendilerine biçtikleri tarihi vazifeyi başarmak için ancak askerlik bakımından bütün incelikleriyle teşkilatlanmış ve diğer idari mali organlarının hepsi iyi işleyen bir devlet mekanizmasına ihtiyaç duydular. Bunun içindir ki devlet, “*asker teşkilatına büyük önem vermiş ve o zamana kadar hiçbir Avrupa devletinde rastlanmayan ve bu devletlerin daha yüz yıllarca eşini tesis edemedikleri askeri teşkilatını kurmuştur. Bu askeri teşkilatın en mühim kısmını toprağa bağlı dirlik sahiplerinin ve onların getirdiği cebelülerin, yani tımar sisteminin, teşkil ettiğini, Osmanlı Devleti hakkında yazı yazan yeni-eski doğulu-batılı bütün müellifler teslim etmektedirler.*”³⁴

Pazar ilişkilerinin yeteri kadar gelişmediği bir ekonomide, büyük bir devletin ve onun ordusunun ihtiyaç duyacağı sayısız denebilecek kadar çeşitli mal ve hizmetleri, nakden toplanacak vergi gelirleriyle piyasadan temin etmek pratik değildi. ³⁵ Ordunun tımar gibi bir sistemle bölgesel olarak değil de merkezde toplanacak gelirler sonucunda finanse edilmesi gibi bir durum düşünüldüğünde, bu durumun yaşatacağı maliyet ve gecikmelerin, ordunun hareket kabiliyetini azaltacağı ve maliyetini artıracacağı ön görülebilir. Bu koşullar altında, geniş coğrafyalarda maliyet ve yayılım olarak etkin bir askeri mekanizma kurmanın akılcı yöntemi olarak görülebilecek *tımar*, dönemin askeri-idari şartları içinde oldukça işlevseldi denebilir.

Teknik İmkânlar

Tımar sistemi, kuruluş mantığı çerçevesinde, Osmanlı coğrafyasında tarımın büyük kısmını organize ettiğinden bahsetmiştik. “*Bir ülke tarımının genel yapısının belirlenmesinde önemli rol oynayan temel iki faktör ise, tarım kesiminin nüfus ve ekonomik kaynaklar dengesi ile taşıma teknolojisinin durumudur.*”³⁶

³⁴ Coşkun Üçok, “Osmanlı Devlet Teşkilatında Tımar”, **Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi**, 1943, Cilt 1, Sayı 4, s.73.

³⁵ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s.220.

³⁶ Tefik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yay., 1998, s.64.

Çalışmanın bu kısmında nüfus ile ilgilenilmediğinden, *nüfus ve ekonomik kaynaklar dengesini* şimdilik tafsilatlandırmadan, ikinci madde üzerinden gideceğiz. Bu faktörlerden ikincisi üzerinde durulacak olursa, tımar sistemini zaruri kılan şartların üçüncüsüne, yani teknik imkânlar bahsine değinebiliriz. Burada teknik imkânlardan kasıt genel itibariyle dönemin yol ahvali, taşıma vasıtaları ve ulaşım imkânlarıdır.

Taşıma teknolojisinin yeterince gelişmemiş olduğu bir ekonomide, tarım ürünleri gibi hacimli malların üretim bölgelerinden herhangi bir yere getirmelerine kadar katlanılacak taşıma maliyeti, çoğu zaman ürünün satışından elde edilecek kazancın büyük bölümünü götürecektir. “*Osmanlı İmparatorluğu’nda çiftçi nüfusu geçimlik ölçüde üretim yapmağa zorlayan ve üretimin artmasını engelleyen faktörlerin başında taşıma imkânlarının sınırlılığı ve taşıma maliyetlerinin yüksekliği gelmekteydi.*”³⁷ Güran’ın bu değerlendirmesi ve mezkûr çalışmasında verdiği maliyet hesaplamaları, tımarın ortaya çıkmasını ve Osmanlı coğrafyasının büyük bölümünde hâkim olmasını son derece anlaşılabilir hâle getirmektedir. Ayrıca, dönemin teknik imkânlarını, bu veçhe ile, tımarı var eden zaruretlere arasına sokmaktadır.

Bu kısımda genel itibariyle, *iktisadi, askeri-idari şartlar ve teknik imkânlar* şeklinde üç başlık altında tasnif ettiğimiz tımar sisteminin ortaya çıkışına ve gelişmesine tesir eden tarihi zaruretlere, daha etraflı bir tanım için gerekli zemini hazırladı. Burada son olarak *timarı*, tarihi süreç içinde geçirdiği değişimlerden –bir cümleliğine- beri tutup, efradını cami ağyarını mani bir tanım yapmak, bu çalışmanın gereklerinden olacaktır.

Sonuç olarak, kökeni hakkında kesin bilgiler olmayan tımar tabiri, zamanla kurum olarak bir anlam kazanmıştır:

“*Para iktisadiyatının yeter derecede gelişmemiş olduğu devirde, büyük bir kısmı aynen mahsul olarak toplanmakta olan vergi gelirlerinin nakli, paraya çevrilmesi, merkezi bir devlet hazinesi halinde toplanarak oradan dağıtılması ve bu dağıtılacak maaşlarla vazife sahiplerinin buldukları yerlerde geçimlerinin temini gibi işlerin güçlüğü karşısında veya askeri ve siyasi diğer tarihi sebeplerle şarkta ve garpta muhtelif*

³⁷ Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s.70.

devirlerde türlü şekillerde mevcut olmuş ve burada tatbik edilmiş olan benzeri usuller, Osmanlılarda da Timarlı Sipahi denilen bir eyalet süvari ordusunun teşkilatlandırılmasında asırlar boyu başarı ile kullanılmıştır.”³⁸

Timar sistemi ise, bu teşkilat içerisinde yer alan görevlilerden, kendilerine tahsis edilen vergiler karşılığında askeri, idari ve bir takım hizmetlerin alınmasını içeren bir sistemi ifade eder.

*“Kuruluş devrine hâkim olan tarihi zaruretler ile kuvvetli bir merkezîyetçi devlet idaresinin meydana çıkması gibi çok hususi şartlar içerisinde kendisine mahsus çehresiyle teşekkül ve inkişaf etmiş olan Osmanlı timar sistemi, burada bu memleketin askeri ve siyasi gücü ile olduğu kadar, içtimai ve iktisadi bünye hususiyet ve gelişmeleri ile de ilgili bulunan mühim bir mevzu olarak ele alınmaya çalışılmıştır”.*³⁹

Çalışmanın ilerleyen kısımları da bu çerçevede ilerleyecek ve timar sistemine, askeri ve siyasi hususiyetlerinin yanı sıra, iktisadi ve içtimai hususiyetleri de aynı dikkatle araştırma konusu olacaktır.

³⁸ Barkan, “Timar”, s.287.

³⁹ Barkan, “Timar”, s.287.

1.2. Timar Sayısı ve Büyüklüğü

Bu bölümde, Osmanlı toprak idaresi içerisinde önemli yer tuttuğunu bildiğimiz timar sisteminin, imparatorluk sınırları içindeki etki alanını incelemeye çalışacağız. Timar gelirlerinin toplam gelirler içerisindeki yeri, timarlı sipahi ordusunun büyüklüğü ve bu verilerin mekânsal dağılımı ile dönem içerisindeki seyri hakkında, ulaşılabilmemiş verileri özetlemeye ve yorumlamaya çalışacağız.⁴⁰

Osmanlı devletinde arazi, mîrî, mülk ve vakıf olmak üzere üç ana kısımdı ve mîrî arazilerin mülkiyeti devlete; tasarrufu ise devlete veya devlet adına şahıslara ait olabilirdi. Devletin büyümesi ile gittikçe genişleyen vakıf ve mülk topraklarının büyük kısmı, Fatih zamanında mîrî arazi haline getirilmiş, sonra iade olunanlar olmuşsa da, 16. asrın başlarında mîrî arazi, devlet topraklarının %87'sini teşkil etmişti.⁴¹

Barkan'ın çalışmasındaki verilerle; Kanuni'nin cülusunu takip eden yıllarda yaptırılmış olan *Arazi Tahrirleri*'ne ve hicri 933-934 (1527-28) mali yılı bütçesinin verdiği rakamlara göre, bu tarihlerde 537.929.006 akçe olarak tespit edilen vergi gelirlerinin, Rumeli eyaletinde %46'sı, Anadolu eyalet grubunda %56'sı, Diyarbekir'de %63'ü, Haleb ve Şam vilayetlerinde %38'i ve timar sistemi hiç tatbik edilmemiş olan Mısır'ın gelirleri hesaba katılmadığı takdirde, memleketin umumi gelir tutarının %49.8'i timar gelirleriydi. Mısır ile birlikte hesaplandığında ise, devletin toplam vergi gelirlerinin yüzde 37'si, farklı büyüklüklerde 37.521 timar sahibi tarafından tasarruf edilmekteydi.⁴²

37.521 timardan, 9.653'ü kale muhafız timarı, geriye kalan 27.868'i ise eşkinci timarı halinde idi. Bu timarların 6.620'si Rumeli'de, 2.614'ü Anadolu'da, 419'u Şam ve

⁴⁰ Bu veriler içerisinde en kapsamlı ve itibar göreni Ömer Lütfi Barkan'ın çalışmaları olmalıdır ki, bu konuyu araştıran müellifler, onun bu konudaki çalışmalarını temel almıştır. Zira Halil İnalcık da, DİA İslam Ansiklopedisi'nde "Timar" maddesindeki ilgili tablolarda, Barkan'ın verilerini kullanmıştır. Tabii olarak biz de bu bölümde ağırlıklı olarak Barkan'ın Milli Eğitim Basımevinden neşredilmiş (1974) İslam Ansiklopedisinde, "Timar" maddesindeki ilgili bölümü temel alacağız.

⁴¹ Feridun M. Emecen, **XVI. Asırda Manisa Kazası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIV. dizi Sa.6, 2. Baskı, 2013, s. 271.

⁴² Barkan, "Timar", s.287

Haleb vilayetlerinde bulunuyordu. Bu malumata ilaveten Barkan, bütün gelirlerin %37'sini oluşturan timar gelirleriyle, bütün gelirlerin %12'sine tekabül eden *vakıf* gelirlerinin, devlet bütçesi karşısındaki durumu açısından, benzer olduğuna dikkat çekmektedir.⁴³ Zira vakıfların işleyişi de genel itibariyle, bir takım hizmetleri gerçekleştirmek adına, devletin, gelirlerinden bir kısmını bu kurumlara devretmesi olarak görülebilirdi.

Tablo 1: 933-934 (1527-1528) tarihli bütçedeki timarlara tahsis edilen gelirler*

Eyalet adı	Toplam gelir (akçe)	Padişah Hasları (%)	Evkaf ve Emlak (%)	Ümera Hasları, zeamet ve timarlar	
				Oran	Sayı
Rumeli	189.206.192	48	6	46	17.288
Anadolu, Karaman, Zulkadir, Rum	129.624.973	26	17	56	16.468
Diyarbakir	22.778.513	31	6	63	1.071
Haleb, Şam	51.859.274	48	14	38	2.684
Mısır	135.460.054	86	14	-	-
Toplam	537.029.006	51	12	37	37.521

*Ömer Lütfi Barkan, "Timar" maddesi temel alınmıştır.

1527-28 mâli yılına ait bu gelirler, (537 milyon akçe) yaklaşık 9 milyon Venedik altınına tekabül etmekteydi.⁴⁴

⁴³ Barkan, "Timar", s.288.

⁴⁴ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 27. Baskı, 2009, s.241.

Timarın, Osmanlı toprak tasarruf sistemi içindeki büyüklüğüne, Feridun Emecen'in Manisa kazası çalışması üzerinden bakmak da fikir verici olabilir. Örneğin Manisa kazasında, toprak tasarruf şekilleri olarak, mîrî arazi varlığı, vakıf ve mülk arazilerine olarak oldukça büyük olduğu, mezkûr çalışmada tespit edilmiştir. Mîrî arazi, yâni timara tahsis edilen arazi miktarı %95'e ulaşmaktaydı. Mîrî araziden sağlanan gelirin ise %36'sını haslar, %8'ini zeamet ve %54'ünü timarlar teşkil etmekteydi.⁴⁵ Yani timarın hem toprak tasarruf sistemleri içindeki ağırlığı, hem de timar gelirlerinin bütün gelirler içindeki oranı oldukça büyük bir yekûn teşkil etmektedir.

Timarlı ordunun sayısına gelindiğinde ise, “*güvenilir bir kaynak olan İdris-i Bitlisi'nin Heşt Bihişt'i, 1473'te timarlı Anadolu ordusunu 20.000, Rumeli ordusu 24.000 civarında tahmin etmektedir. Bu rakamlara yardımcı kuvvetler durumundaki cebeliler de dâhil olmalıdır.*”⁴⁶ Yani burada İdris-i Bitlisi'ye göre, 15. yüzyılın ikinci yarısında, cebelülerin de dâhil olduğu zannedilen timarlı sipahi ordusunun toplamı 44.000 olarak hesaplanmış durumdadır.

16. yüzyılda ise, devam eden fetihler sonucu genişleyen toraklar, görece devlet sınırları içinde yaşanan refah ve nüfus artışı gibi faktörler, timar topraklarının da genişlemesiyle sonuçlanmıştı. II. Bayezid devrinde (1481-1512) yapılan tahrirlere göre (*Maliyeden müdevver defter, no 152*), 17 livalık Anadolu eyaletinde 7.063 timar sahibi ve 5.372 cebelü olmak suretiyle toplamda harbe iştirak edebilecek asker mevcudu 12.975'ti. Buna karşılık 1560-1580 tarihleri arasında yapılan tahrirlerde, Anadolu eyaletinde timar sahiplerinin adedi, 338', zeamet ve 7.636'sı timar olmak üzere 7.974'e yükselmiş oluyordu. Bu sayıya, II. Bayezid döneminde 5.372'den ibaret olan ve 1560-1580 tarihleri arasında 10.025'i bulan timar shiplerinin harbe götürmek mecburiyetinde olduğu cebelüleri de ekleyince, toplam sayı 18.000'i buluyordu.⁴⁷

Timarların dağılışı ve cebelüleriyle birlikte sipahi ordusunun toplamını gösteren veriler içinde en kıymetlilerinden birisi şüphesiz, Ayni Ali'nin hicri 1017 (1608-1609)

⁴⁵ Emecen, 16. Asırda Manisa Kazası, s.300.

⁴⁶ İnalçık, “Timar”, s.169.

⁴⁷ Paragraftaki verilerin tamamı Barkan'dan alınmıştır. Bkz. “Timar” md. S.288-289.

yılında kaleme almış olduğu *Kavanîn-i Âl-i Osman der hulâsa-i mezâmin-i defter-i dîvan* adlı risalesidir. Aynı Ali'nin defter emini olması ve bu verileri timarlara ait kayıt ve tescil muamelelerinin yapıldığı resmi kayıtlardan çıkarması, Tablo 2'de verilecek bu bilgileri ayrıca kıymetlendirmektedir.⁴⁸

Tablo 2: Aynı Ali Risalesi'ne göre 16. yüzyıl sonlarında farklı eyaletlerdeki timarların dağılışı ve cebelüleriyle birlikte timarlı orduların sayısı

Eyalet	Liva Adedi	Zeamet	Timar	Tutar (kılıç)	Cebelüleriyle birlikte asker miktarı
Rumeli	24	914	8.360	9.274	33.000
Anadolu	14	195	7.116	7.311	17.000
Cezayir-i Bahr-i Sefid	10	126	1.492	1.618	4.509
Karaman	7	116	1.504	1.620	4.600
Rum (Sivas)	7	109	3.021	3.130	9.000
(Zulkadir)	5	29	2.140	2.169	5.500
Haleb	6 (8)	104	799	903	2.500
Şam	8 (11)	128	868	996	2.600
Kıbrıs	5 (8)	40	1.627	1.667	4.500
Trablüşşam	5	63	571	634	1.400
Rakka,Ruha	5 (7)	37	616	653	1.400
Trabzon	2	56	498	554	1.750
Diyarbakir	11 (19)	42	688	730	1.800
Erzurum	11	120	5.159	5.279	7.800
Çıldır	14	97	559	656	1.700
Van	15 (20)	199	916	1.115	1.300
Yekûn	149 (172)	2.375	35.934	38.259	100.359

*Ömer Lütü Barkan, İA, "Timar" maddesi temel alınmıştır.

Bu sayılar, Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde de, bazı farklar olmakla birlikte, benzer rakamlarla zikredilmiştir. Benzerliğin boyutlarını göstermek adına, örneğin Aynı

⁴⁸ Barkan, "Timar" s.290.

Ali'nin 7.311 adet kılıç tutarı olarak tespit ettiği Anadolu eyaletindeki sayıyı Evliya Çelebi 7.313 olarak almıştır.⁴⁹

Aynı Ali Efendi'nin mezkûr eserinden 44 yıl sonra, Sofyalı Ali Çavuş'un hicri 1064 (1653)te yazdığı risale⁵⁰ timar sisteminin tatbik edildiği eyaletlerde mevcut timarlar ve beraberindeki cebelüler hakkında bilgi vermektedir. Sofyalı Ali Çavuş'a göre 24 eyalette toplam 56.455 timar sahibi ve 118.135 cebelü vardır.⁵¹ Bu bilgilere göre timar sahipleri ve cebelülerinden oluşan ordunun toplamda 200.000'e ulaştığı söylenebilir.

Timar hakkında verdiği rakamlar fikir verici olmakla birlikte, Koçi Bey'in (1630) ve Sofyalı Ali Çavuş'un (1653) yıllarına ait çalışmaları, Aynı Ali'nin verdiği rakamları temel alması ve oradaki verileri kullanması sebebiyle, bu iki eserin timar sayılarının artış/azalışını gözlemlemede kıyas ölçütü olmasını yanlış bulan değerlendirmeler de vardır.⁵²

Müelliflerin zikrettiği rakamlar arasındaki farkın izahının güç olduğunu söylemekle birlikte, Barkan, bu farkın sebebini müelliflerin kaynakları ve çalışma tarzlarından doğabileceğinin üzerinde durmaktadır. Ayrıca, ileride ayrıntıları ile üzerinde durulacağını hatırlatmakla birlikte, Koçi Bey'in veya Evliya Çelebi'nin Osmanlı timarı hakkında bilgi verdiği tarihlerde sayıları yüz binleri bulması gereken timarlı sipahi ordusunun savaş meydanındaki mevcudiyeti bu rakamlara nisbeten oldukça az görünmektedir. Vaktiyle 200.000'i bulması gereken timarlı sipahi ordusunun, daha Aynı Ali'nin eserini yazdığı tarihlerde yükselen şikâyetlerle, onda birden aşağıya düştüğünden bahsedilmiş olması oldukça dikkat çekicidir ve ileriki bölümlerde tetkik edilecektir.⁵³

⁴⁹ Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul, 1. Cilt 1. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, 5. Baskı, 2003, s.153.

⁵⁰ Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi, Hazırlayan: Midhat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları No: 515.

⁵¹ İnalcık, Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi, s.124.

⁵² Linda T. Darling, "Nasihâtnamele, İcmal Defterleri, and the Timar –Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century- Part II, Including the Seventeenth Century", *The Journal of Ottoman Studies*, Issue 43, 2014, s.4.

⁵³ Barkan, "Timar", s. 293.

1.3. Timar Sistemi'nin Hukuki Çerçevesi

Timar sisteminin, tarihi zaruretlar neticesinde ve zaman içerisinde, geniş çaplı bir kurum olarak ortaya çıktığını önceki bölümlerde vurgulamıştık. Bu bölümde ise, büyük bir imparatorluğun içinde kompleks bir yapı şeklinde işleyen sistemin hukuki çerçevesini ele alacağız. Bunu yaparken öncelikle timar türlerini belirlemek suretiyle, tasnif yapmanın ilmi ameliyeleri kolaylaştırma yönünden yararlanacağız. Akabinde, timar sisteminde yer alan tarafları ve bu tarafların yükümlülüklerini ve sistem içerisindeki genel hükümleri derlemeye çalışacağız.

1.3.1. Timar Türleri

Timar sistemi her şeyden önce, çeşitli devlet ve toplum hizmetlerini icra eden kişilere belirli ilişkiler ve anlaşmalar çerçevesinde tahsis edilmiş devlet gelirlerini ifade etmekteydi. Bu yüzden etki ve uygulama alanı geniş bir sistem halinde işlemekteydi. Bu geniş veçhesindedir ki timar tahsisinin muhtelif gelir aralıklarında, muhtelif şekillerle yapıldığını söylemek mümkündür. Timarlar, gelirlerinin cinslerine ve büyüklüklerine, tahsis edildiği kişilerin görevlerine ve timarın mülkiyet hususiyetlerine göre tasniflere tabi tutulmuştur. Bu tasnifler ise farklı araştırmacılar tarafından farklı başlıklar altında toplanmıştır.

Örneğin Beldiceanu, timar türlerini;

- Gelir cinsine göre timarlar
- Gelirlerin kökenine göre timarlar
- Serbest timarlar ve serbest olmayan timarlar
- Hizmet cinsine göre timarlar
- Gelir tutarına göre timarlar

şeklinde sınıflandırmıştır.⁵⁴ Gelir cinsine göre timar başlığı altındaki timarları, *divani timar*, *bütün timar* ve *diğerleri* şeklinde üç bölümde incelemiş; gelir kökenine göre timarları ise *kırsal timar*, *karma timar* ve *kentsel timar* şeklinde ayırmıştır.⁵⁵ Beldiceanu, “divani timarı” anlatırken malikâne- divani sistemine atıf yapmakta; “gelirin kökenine göre timarlar” kategorisinin alt başlıklarını ise timar bünyesini oluşturan kaynakların toplanmış olduğu mekân üzerinden bir ayrıma gitmektedir. Fakat bu şekilde bir tasnifin, bölümün girişinde bahsettiğimiz, sistemin genel yapısı ve anlayışıyla bağdaşmadığı yorumu yapılabilir. Zira Osmanlı kanunnameleri ve gerek erken on beşinci yüzyıl gerekse sonraki devirlere ait tahrir defterlerinde, bu mali gelir kaynaklarının köylerde veya şehirlerde olmasının Osmanlı timar sistemine, Beldiceanu’nun yaptığı şekilde bir tasnif getirmediği görülmektedir.⁵⁶

Süleymaniye Kütüphanesi içinde 3514 nolu mecmuanın içinde bulunan, Mustafa b. Mustafa tarafından istinsah edilmiş risalenin timarla ilgili olan ikinci kısmında, aşağıda sıralanan timarların muhtasar kanunnameleri bulunmaktadır.⁵⁷

- Tekaüd timarları
- Yurtluk timarları
- Malikâne timarları
- Rumeli’deki geri hizmet, yani müselleme, yörük, piyade, çingane, akıncı ve toyca belerine tayin olunan timarlar
- Anadolu’daki geri hizmet, yani piyade ve müselleme taifesine ait olan timarlar
- Canbazân ve gariban timarları
- Voynuk beyleri ve çeribaşları timarları
- Yund ocakları timarları
- Timarlı kal’a muhafızları
- Müselleme timarları

⁵⁴ Beldiceanu, XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Timar, s. 27-48.

⁵⁵ Beldiceanu, XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Timar, s.30

⁵⁶ Uğur Altuğ, II. Murad Dönemine Ait Tahrir Defterlerinin Yayına Hazırlanması ve Bu Malzemeye Göre Timar Sistemi, Demografi, Yerleşme ve Topoğrafya Üzerine Araştırmalar, **Yayınlanmış Doktora Tezi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, s. 73.

⁵⁷ İlhan Şahin, Timar Sistemi Hakkında Bir Risale, s.905-907.

- Hassa av kuşçuları timarları
- Eshâb-ı derek (didebânlar) ve derbendci timarları
- At çeken (esb-keşân) taifesine ait olan timar
- Hristiyan timarları (mâlik, keniz, piremikür)
- Baştına adlı voynuk taifesine tayin olunan timarlar.

İlhan Şahin'in mezkûr eserinde yer verdiği bu risalede, kanunnamelerde yer alan isimlerine göre timar türleri tasnifi yapılmış, aslında bu suretle timar türlerini belirlemekten ziyade timarın ne gibi hizmetlere tahsis edildiğini belirtmiştir. Yani, yukarıda bahsedilen sınıflandırmalarda, timarın genel başlıklar altında türlerini değil, hangi kişilere ne gibi hizmetleri yerine getirmek adına verildiğini okumak daha doğru olabilir. Buna ek olarak, farklı isimler altında sayılan bu timarlar, sistemin kapsamı ve genişliği hakkında fikir verici niteliktedir.

Bu çalışmada ise timarlar, genel bir çerçevede, *hizmetlerin cinsine göre, timarın mülkiyet yapısına göre ve gelirlerine göre* olmak suretiyle üç ayrı yönüyle tasnif edilecek ve her bir ana başlık alt başlıklarına ayrılacaktır.

I. Hizmetlerin Cinsine Göre Timarlar

Çeşitli devirlere ait risale ve muhtelif eserlerde Osmanlı timarı ele alınırken timarın üç türünden bahsedilir. Birincisi ve en çoğu *eşkinici timar*dır ki bu tür timar sahipleri sefere eşmek diye bilinen, savaşa katılma veya askeri görev şeklinde nitelenecek ameliyeyi yapmakla mükelleftir. İkincisi *mustahfiz timar*dır ki, timar sahibi bağlı bulunduğu kalenin muhafızlığını yapar. Son olarak üçüncüsü *hizmet timar*dır ve bu timar türünde çeşitli idari veya toplumsal vazife karşılığında timar tahsis edilmek suretiyle işler.⁵⁸

⁵⁸ Altuğ, , II. Murad Dönemine Ait Tahrir Defterlerinin Yayına Hazırlanması ve Bu Malzemeye Göre Timar Sistemi, Demografi, Yerleşme ve Topoğrafya Üzerine Araştırmalar, s.72.

A. Eşkinci Timarı

Merkezinde askeri hizmet olan timar sistemi içerisinde, tabiiyetiyle en yaygın olan tür, çağırıldığı zaman savaşa gitme (*sefere eşme*) zorunluluğu olan ve bu vazifenin icrası için verilen timarlardı. *Sefere eşmek* tabiri, savaşa gitmek/katılmak anlamını taşımakta ve bu çeşit timar beratlarında “*sefere eşmek şartı ile verildi/verile*” gibi ifadeler yer almaktaydı⁵⁹ Çeşitli askeri vazifeleri yerine getirenlere tevcih edilen bu tip timarlar, sistem içerisinde en büyük yeri kaplamaktaydı. Timar büyüklüğünden bahsederken incelediğimiz hicri 933/934 (1527-1528) mali yılı bütçesinde yer alan rakamlara göre toplam vergilerin %37’si 37.521 timar sahibinin tasarrufunda olduğunu nakletmiştik. Bu 37.521 timardan 9.653’ü kal’a muhafızı timarı yani mustahfiz timar, geriye kalan 27.868’i ise *eşkinci timarı* idi.⁶⁰ Buradan anlaşılacağı üzere, 16.yüzyılın ortalarına doğru hesaplanan bu verilerde, timarların %75’lik bir kısmının *eşkinci timarı* diye nitelendirebileceğimiz bu türden olduğu anlaşılmaktadır.

Sefere eşmek veya bir diğer ifadesiyle harbe katılmakla mükellef olan timar sahibi, timarının büyüklüğüne göre yanında teçhizatlı olarak görevli (*cebelü*)⁶¹ de bulundurmamak durumundaydı. Bu kişilerin (*cebeülerin*) sayısı ve üzerlerindeki teçhizatın muhtevası, timarın gelir aralığına göre belirlenmekte ve bu kişiler, timar sahibi ile birlikte sefere eşmek durumunda idiler. Bir timara birden fazla sipahi atandığı bazı durumlarda ise sipahiler birlikte gitmek zorunda olmayıp nöbetleşe olarak (*bâ nevbet*) sefere katılabiliyorlardı.⁶²

Esas görevleri sefere eşmek veya buldukları bölgenin güvenliğini sağlamak olan eşkinci timarlı sipahileri, büyük oranda atlı ve zırhlı süvarilerdi. Bunlara ek olarak devlet, doğancı, şahinci, akıncı, voynuk, yaya vs. gibi çeşitli zümrelerden kişilere de timar tevcih etmek suretiyle onları da eşkinci telakki ederek timar sistemine dâhil etmişti.⁶³

⁵⁹ Muhsin Soyudoğan, Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455- 1693), Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, 2012, **Yayınlanmış Doktora Tezi**, s.42.

⁶⁰ Barkan, *Türkiye İktisat Tarihi Seminerleri* içinde, s.2.

⁶¹ İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1, 1300-1600, Eren Yayınları, s. 130.

⁶² Soyudoğan, Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455- 1693), s.42.

⁶³ Altuğ, , II. Murad Dönemine Ait Tahrir Defterlerinin Yayına Hazırlanması ve Bu Malzemeye Göre Timar Sistemi, Demografi, Yerleşme ve Topoğrafya Üzerine Araştırmalar, s.75.

Eşkinici timarı veya *timar-i eşkünciyân* dediğimiz bu grupta, askeri vazife olarak değerlendirilen sorumlulukların tamamının harbe gitmek veya ilgili hususlardan ibaret olmadığını da belirtmek gerekir. Bu mantık çerçevesinde, timar bırakılmış bir takım insanlardan, sefere eşmeleri değil, kendilerine verilmiş askeri-idari diğer görevleri yerine getirmesi beklenirdi. Örneğin, bu tip timarlar kadı ve emin gibi şahıslara verilir fakat onlardan sefere eşmeleri değil vazifelerini idame ettirmeleri beklenirdi. Ayrıca, timar sahibinin, timarın kendisine miras kaldığı henüz çocuksa veya (çok nadir görünmekle beraber) kadınsa, yine sefere gitmesi beklenmez, timar büyüklüğüne göre farklı vazifeler verilebilirdi.⁶⁴

B. Mustahfız Timarı

Özellikle kalelerde bulunan ve buradaki çeşitli hizmetleri yerine getirmek üzere görevlendirilmiş olup, hizmetlerinin karşılığında kendilerine timar geliri bırakılmış kişilerin oluşturduğu gruptur.

Fethin tamamlanmasıyla birlikte çekilen ordu, bölgeyi terk etmeden önce, stratejik önemi olan kalelere küçük birlikler yerleştirirdi. Bunların dışında kalanlar ise, Sultan emrine binaen, yıkılırdı. İlk adımda hâkimiyet ve güvenlik tesisi, ikincisinde ise bölgesel güçlerin oluşmasını engelleme gayesi bulunan bu uygulamada, bahsi geçen kalelerde görevlendirilen ve çeşitli askeri vazifeleri ifa eden görevlilere timarlar verilirdi.⁶⁵ Stratejik bölgelere yerleştirilen ve asli görevi itibariyle savaşçı olmayan (sefere gitmeyen) bu görevliler daha çok bölgede yaşanabilecek saldırı ve çete muharebesi gibi durumları bertaraf etmek için vardı.⁶⁶

⁶⁴ Soyudoğan, *Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455- 1693)*, s.45.

⁶⁵ Halil İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest, The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy", *Collected Studies, Variorum Reprints*, s. 107-108.

⁶⁶ Soyudoğan, *Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455- 1693)*, s.46.

İşte bu şekilde, *hisar eri* veya *kale eri* olarak da adlandırılan, bir bölgenin güvenliğini sağlamak üzere kaleye konumlandırılmış ve timar üzerinden bir gelire bağlanmış kişilere *mustahfiz* denilmekteydi.⁶⁷

Genelde bir *dizdar* tarafından idare edilen kalede, belirli sayıda da muhafız (*merdan-i kala*) bulunurdu. Bunların yanı sıra, kalede bulunan ve muhafız zümresinden sayılan marangoz, taş ustası, imam ve fakih gibi görevliler de timar gelirlerinden faydalanmaktaydı.⁶⁸

Timar icmal defterlerindeki kayıtlarda “*mustahfazan-ı...*” şeklindeki kayıtlarla bulunan bu tip timarlarda, başta kale dizdarları olmak üzere, mustahfiz, topçu, okçu, kapıcı, zurnazan gibi hisarlarda çeşitli görevlerde bulunan personele timar tevcih edildiğine rastlanmaktadır.⁶⁹ Buradan anlaşılacağı üzere, mustahfiz timarları, bölgede güvenlik ve nizamı sağlamak veya ilişkili hizmetleri yerine getirmek üzere verilen timarlardı. Buradan anladığımız kadarıyla bu tip timarlar, hem askerlik ve güvenlik hizmetleri, hem de bunların dışında bir takım geri hizmetleri kapsamaktaydı.

1527-1528 mali yılı bütçesine ait verilerden alıntı yaparken, toplam timarların %75 civarında eşkinci timarları olduğunu, yani mustahfiz timarların, eşkinci timarlara oranla sayılarının oldukça az olduğunu belirtmiştik. Mustahfiz timarların başka bir hususiyeti ise, eşkincülü timarlar ile kıyaslandığında daha düşük gelirleri içermesiydi. Genellikle 1400 -1500 akçe civarında gelirleri bulunan bu timarlarda ayrıca cebelü veya gulam yükümlülükleri de mevcut değildi.⁷⁰

⁶⁷ İncalcık, *Methods of Conquest*, s.107.

⁶⁸ Soyudoğan, *Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455- 1693)*, s.46.

⁶⁹ Altuğ, , *II. Murad Dönemine Ait Tahrir Defterlerinin Yayına Hazırlanması ve Bu Malzemeye Göre Timar Sistemi, Demografi, Yerleşme ve Topoğrafya Üzerine Araştırmalar*, s.76.

⁷⁰ Soyudoğan, *Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455- 1693)*, s.46.

C. Diğer Hizmet Timarları

Timar sisteminin temelinde askeri vazifenin ve dolayısıyla sipahinin olduğunu hatırlatmak faydalı olacaktır. Bunun yanı sıra, timar sistemi içerisinde farklı hizmetler için tevcih edilmiş timarlar da önemli bir yer işgal etmektedir. Timarların dağıtımını ve tasnifinde sistemin genel mantığına uygun olacak şekilde, şu bilinmelidir ki, timar sistemi sadece askeri nizamın değil, toplumsal bazı hizmetlerin, dolayısıyla genel bir nizamın idamesi için tasarlanmış ve uygulanmış bir sistemdir.

Osmanlı Devleti, sürgünleri dahi bir iskân, nüfus ve nizam politikası olarak uyguladığı gibi⁷¹, timar sistemi bünyesinde yer verdiği hizmetler vasıtasıyla, farklı hizmetlerin etkin şekilde yerine getirilmesi politikasını gerçekleştirmek istemişti. Bu nedenden dolayı ki timar bünyesinde askeri gayelerin yanında/ötesinde farklı hizmet kalemleri de yer almıştı.

Bu bölümde, farklı hizmetlere tahsis edilmiş timar gelirlerinden bahsedilecektir. Muhtelif kimi çalışmalarda her bir hizmet tipi ayrı başlıklar açılmış olabildiği gibi, tüm diğer hizmetlerin bir başlık altında toplandığı da görülmektedir.⁷² Bunların ötesinde Barkan ve İnalçık ise, bu çalışmalarda yapılanlar gibi müstakil bir başlık altında bütün

⁷¹ İlgili konunun ayrıntısı için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", **Vakıflar Dergisi**, 1942, Sayı 2, s.297-304.

⁷² Örneğin Muhsin Soyudoğan, burada sıkça başvuruyor olduğumu doktora çalışmasında, eşkücülük ve mustahfiz timarlara bir 3. Olarak hizmet timarları şeklinde bir başlık vermeyip, timar-ı bazdaran şeklinde bir başlıkla şahin doğan atmaca getirme işlerini yürüten kişilerin içinde bulunduğu timarları ele almıştır. Bunlara ek olarak, dördüncü bir başlıkla (pseduo timars), mülk, malikane, eşkücülük mülk, eşkücülük yurd konularını işlemiştir. Yani bu şekilde, timar türlerini 4 türde tasnif etmiştir. (bkz. Soyudoğan, a.g.e. s.42-59). Uğur Altuğ ise, (bkz. Altuğ, a.g.e) hizmetlerin cinsine göre timarlar üst başlığının altında eşkinci, mustahfiz ve hizmet timarları başlığı altında 3lü bir tasnif yapmıştır. Bu çalışmada da, 3. Tip timarlar diğer hizmet türü olarak ele alınmış, Soyudoğan'ın ele aldığı mülk ve yurtluk bahislerine ayrı bir başlık altında değiştirilmiştir.

timar türlerini sınıflandırma ameliyesine gitmeyi tercih etmeyip, muhtelif konular altında timar türlerinden bahsetmişlerdir.⁷³

“Gerek erken on beşinci yüzyıl timar icmal defterlerinde gerekse sonraki devirlere ait tahrir defterlerinde, çeşitli idari, sosyal ve iktisadi vazifeleri icra eden devlet görevlilerine de tumarlar tevcih edildiğini görmekteyiz. Elimizdeki defterlerde, ilgili kaza ve nahiyelerde, defterdar, kadı, kâtip, seyyad, korucu, imam, peskopos, metropolit ve papazlara tevcih edilen tumarlar mevcuttur. Bu tumarlılar, hizmetlerine karşılık kendilerine tevcih edilen tumarları tasarruf etmektedirler.”⁷⁴

Özellikle ilk zamanlarda, *harp adamı* olmayan timar sahiplerine çok rastlanıldığı Barkan’ın da dikkatini çekmiş ve müellif, kale tamirinden sorumlu olan mimar, kılıç imalatçısı, bazı hudud bölgelerindeki kalelerin imamları, bazı kadılar, donanmaya hizmet sağlayacak bazı kaptanlar gibi birçok farklı meslek grubundan kişilerin, tumarlara sahip olduklarını tespit etmiştir.⁷⁵

Burada 3 bölüme ayırdığımız tumarların, toplam tumarlar içindeki ağırlıklarına dair genel bir oran vermiştik. Ona ilaveten, Altuğ’un tezinde yer alan hesaplamayı da aktarmak fikir verici olabilir. Çalışmasında yer verdiği rakamlara göre, Arnavid defterinde kayıtlı bulunan 335 timardan, 217’si eşkinci, 114’ü mustahfiz ve 14’ü de hizmet tumarıdır.⁷⁶

Son olarak, Devletin, gayrimüslim din adamlarını da kendi idareci sınıfı içerisinde görmüş olduğunu ve metropolit, piskopos ve papaz gibi din adamlarına da

⁷³ Bkz. Barkan, “Timar”.

⁷⁴ Altuğ, , II. Murad Dönemine Ait Tahrir Defterlerinin Yayına Hazırlanması ve Bu Malzemeye Göre Timar Sistemi, Demografi, Yerleşme ve Topoğrafya Üzerine Araştırmalar., s.77.

⁷⁵ Barkan, “Timar”, s.318.

⁷⁶ Altuğ, , II. Murad Dönemine Ait Tahrir Defterlerinin Yayına Hazırlanması ve Bu Malzemeye Göre Timar Sistemi, Demografi, Yerleşme ve Topoğrafya Üzerine Araştırmalar. s.79.

timar tevcih ettiğini belirtmek gerekir.⁷⁷ Ayrıca bir kişiye idari bir görev verilmiş olması, onun askeri vazifeden muaf tutulduğu yanılıgısına düşmemizi engelleyen bazı vakalar da mevcuttur ki bir sonraki bölümde incelenecektir.

II. Mülkiyet Yapısına Göre Timarlar

Timar türlerini birbirinden ayırt eden bir diğer husus, timara konu olan arazinin mülk olarak verilir verilmemesine göre şekillenir. Bu yönüyle bazı timarlar, özel mülkiyetin hususiyetlerine benzer şekilde verilmişken; çoğunluğu oluşturan kısım ise, hizmet karşılığı devlet gelirlerinden bir kısmının tahsisi suretiyle *maaş* şeklinde verilen timarlardı.⁷⁸

Timar sisteminde ağırlıklı olarak görülen ve tipik timar diyebileceğimiz, toprağın soyut mülkiyeti (*rakabesi*) devlete ait olan ve sipahilere, hizmetleri karşılığı kullanım hakkı mahiyetinde *maaş* verilen türdü. Burada, sipahi timarının “*kılıç*” tabir edilen ve sipahilik hizmetine girenin başlangıç maaşı denilebilecek çekirdek bir birim vardı. Bu kısım, çeşitli etkenlerle, zamanla genişleyebilir fakat intikal etmez, timarlıının vârisi timarı devralacağıında tekrardan kılıç kısmına dönerdi.⁷⁹ Yani devletin, timarı ailevi bir güç elde etme ve sermaye olarak birikim aracı haline getirilmesini engelleme durumu zuhur eder ve devlet, mülkiyet hakkı kendisinde olan arazinin kullanım hakkı üzerinde yaptırım uygulardı.

Bu bölümde, bir üst paragrafta bahsettiğimiz hususiyetlerin dışında kalan, yani *tipik timar* haricinde, mülkiyet hususiyeti bakımından özel mülk şeklinde

⁷⁷ Altuğ, , II. Murad Dönemine Ait Tahrir Defterlerinin Yayına Hazırlanması ve Bu Malzemeye Göre Timar Sistemi, Demografi, Yerleşme ve Topoğrafya Üzerine Araştırmalar, s.78.

⁷⁸Çiğdem Kavak, İstanbul Ahkâm Defterleri Üzerinden 19. Yüzyılda Osmanlı Tarımının Ekonomik ve Hukuki Yönleriyle Değerlendirilmesi, **Yayınlanmış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012. s. 30.

⁷⁹ Barkan, “Timar”, s.295.

düşünülebilecek bazı timarlar ele alınacaktır. Bunlardan ilki, *eşkıncilü mülkler* veya *mülk timarlar* denilen türdür.

“*Bu nevi timarlarda devlet, türlü hak ve resimleri toplama yetkisini, timar sahibine bütün hayatı boyunca ve ölümünden sonra da mirasçıları tarafından tam bir mülk olarak tasarruf edilebilecek bir gelir halinde bırakmış bulunmaktadır. Veyahut bu haklar vaktiyle devletten satın alınmış veya fevkalade durumlarda bağışlanmış oldukları halde askeri hizmet şartı, zamanla mülk sahiplerine devlet tarafından zorla kabul ettirilmiştir. Cebelü göndermek gibi vazifelerini yerine getirdiği müddetçe, devlet mülk timarlara el koymamıştır. Bu tip timarın sahipleri sefere bizzat gelmezler veya yerlerine cebelü göndermezlerse, timarları ellerinden alınmaz, sadece timarın bir yıllık geliri devlet tarafından zapt edilirdi... Sahipleri ölünce de bu gibi timarlar bütünüyle mirasçıya intikal ederdi. Bu gibi timarlar... diğer mülkler gibi serbestçe alınıp satılabilirdi.*”

Bu hususiyetteki bir diğer tür, “*serbest mülk temlik*” olarak nitelendirilen arazi türleridir. Bu tip araziler, daha çok erken dönemlerde görülen *nizam kaygısının* tezahürü olan iskân ve şenlendirme⁸⁰ politikasının bir aracı olarak tevcih edilmekteydi. Özellikle ilk dönemlerde, imparatorluğun teşkilatlanması konusunda maddi manevi yararı olan kişilere serbest araziler veriliyordu.

“*Anadolu beyliklerinden asalet sınıflarına mensup birçok kumandanlar, Rumeli’de kendilerine bağışlanmış olan zengin toprak malikâneleri üzerine maiyetleri halkı ile birlikte yerleşiyorlar ve bu suretle hudut boylarında kudretli ve fütuhat ile alakalı reisler haline geliyorlardı.*”⁸¹

Serbest mülk temliklerde etkili olan unsurların, *feodal prensipler, fütuhat ve iskân politikası* olduğu görülüyor. Serbest temlik muamelesinde; devlet memuru bu

⁸⁰ Şenlendirme ifadesi Barkan’ın Kolonizatör Türk dervişleri makalesinde sıkça kullandığı bir ifade olup, Osmanlı’da özellikle ilk fetih dönemlerinde, fethedilen yerlerde bayındırlık faaliyetlerini kapsar. Bu kapsamda atıl duran topraklar tarıma ve üretime açılmak suretiyle şenlenmiş olur, bölgedeki eski ikamet eden nüfusa ek olarak bölgeye yerleştirilen yerli unsurlar, murad edilen nizamın toplumun kılcallarına işleyerek kurulması ve bu düzenin sürdürülmesinin önemli bir unsuru olarak görülür. (Bkz. Barkan, Kolonizatör Türk Dervişleri, Vakıflar Dergisi II, 1942)

⁸¹ Barkan, “Timar”, s.296.

malikânelerin içine girip varidatı teftiş ve tahkik edemezdi. Bu gibi mülkler aile vakfı haline sokulmadığı müddetçe mirasçılar arasında taksim edilebilir, alınıp satılabilir, borç için haczedilebilirdi. Yani kayıtsız şartsız mutlak mülk konumundaydılar.⁸²

Serbest timarlar ise bazı özel imtiyazlar ve dokunulmazlıklara sahipti:

“Beyleybeyi, sancak beyi, alay beyi, zaîmler, çeribaşı (serasker), dizdar ve çavuş dâhil yetkili kıldıkları alanda asayişin teminiyle vazifeli görevlilere ait bütün has ve zeâmetler bu sınıfa dâhildi. Onlar para cezaları, evlilik vergisi ve kaçak kölelerin satışından elde edilen vergi gelirlerini başka otoritelerle paylaşmak zorunda değildi. Bütün yurtluk-ocaklık timarları da aynı dokunulmazlıklara sahipti. Arpalık, hükümet, ocaklık tipi timarlar ve zeâmetler, “mefrûzü'l-kalem” ve “maktûu'l-kadem” adı verilen bir yapıda belirli bir otonomiye sahip olmaları bakımından normal timar ve zeâmetlerden ayrılmaktaydı. Diğer bir ifadeyle suç işleyenlerin takibi ve para cezalarının toplanması söz konusu olduğunda onların bölgelerine ehl-i örfün karışmasına izin verilmezdi.”⁸³

15. ve 16. Yüzyılda, mülkiyet yapısı bakımından tipik timarlardan farklı olan bir diğer uygulama, *malikâne-divani* sistemidir. Bu yöntemi, eski toprak sahiplerinin sahip olduğu arazileri *timarlaştırma* faaliyeti olarak gören Barkan, *iki baştan tasarruf* şeklinde tabir olunan bu sistemi eski Türk İslam devletlerinden geçmiş olan bir uygulama olarak tanımlar. ⁸⁴ *Malikâne-divânî* sisteminin işleyişinde, köylü iki farklı üst mercie ödeme yapar. *Malikâne hissesi* adıyla vakıf/mülk sahibine bir kira, *divânî hissesi* adıyla da doğrudan delete veya devleti temsil eden sipahiye veya mültezime vergi öder.⁸⁵

Uygulamalarda görüldüğü üzere arazi temlik ve timar usulleri farklılık arz etmektedir. Bu bölümde bu farklılıklardan daha çok mülkiyet yapısına göre olanları üzerinde duruldu. Bu ayrımlar önemli olmakla birlikte, burada asıl dikkat edilmesi

⁸² Barkan “Timar”, s.296.

⁸³ İnalçık, “Timar”, s171.

⁸⁴ Barkan, “Timar”, s.296.

⁸⁵ Barkan, “Timar” s.297.

gereken husus, eşkincülü mülklerin/mülk timarların, serbest mülk temliklerinin veya malikâne-divânî sistemi içerisinde uygulanan yöntemin, Osmanlı toprak rejiminin nihai hedefiyle şekillenmiş uygulamalar olmadığıdır. Mâlikâne gibi uygulamalar daha çok, Osmanlı timarının yerel şartlara uyarlanmış biçimleridir.⁸⁶

Başka bir deyişle bu bölümde zikredilen türleri, bütün timar tarihi boyunca uygulanmış olan değil, bazılarının *tipik Osmanlı timarı* diyebileceğimiz bir norma geçiş sürecinde işletilmiş türler olduğudur. Yine Barkan, devletin, merkezileşme ve yerel güç unsurlarının oluşmasını engelleme politikası gereği *mülk-timar* tipi yapılanmalara baştan itibaren sıcak bakılmadığı ve *tipik Osmanlı timarını* bulup geliştirmek için girişilen arayış ve değişimler süresinde bir geçiş uygulaması olarak izin verildiğini düşünmektedir.⁸⁷

“Bu suretle, gerek sipahinin kendi timarında kendisi ve akrabası için tapu ile yer alamamasını İcap ettiren kanunî kayıtlar ve gerekse devre hâkim olan ziraî ekonominin ve nüfus vaziyetinin icapları neticesinde, bu nevi hassa çiftlikler Osmanlı imparatorluğunda zaman geçtikçe azalmış ve sipahiler, büyük hususi çiftliklerini doğrudan doğruya veya yarıcılıkla işletmekle meşgul toprak zenginleri olmaktan ziyade, kendisine mümkün mertebe fazla çift akçasını ve diğer vergileri para halinde vermeğe muktedir müstakil çiftçi işletmelerinin çoğalmasi ile alâkadar harp adamları ve memurlar haline girmiştir. Filhakika, imparatorluk harpleri ve uzun seferler, timarlı sipahileri mahallî bir toprak siyaseti takibinden ve ziraî işletmelerin organizasyonu ile uğraşmaktan men etmiştir, denilebilir.”⁸⁸

Nihayet, bu bölümde görülmektedir ki, 16. yüzyıla girerken dahi timar sisteminin bütün kurallarıyla oturmuş bir standardı mevcut değildi. Uygulamalar ise, zamansal ve bölgesel farklılıklar gösterebilmekteydi. Yukarıda saydığımız ve daha ziyade özel mülkiyetin hususiyetlerine yakın olan türler göstermektedir ki, timar uygulamasına geçiş, örfü yok sayar ve yıkıcı cinsten olmamıştır. Bunun yerine, genel manada devletin

⁸⁶ İnalçık, “Timar”, s.171.

⁸⁷ Barkan, “Timar”, s.297.

⁸⁸ Ömer Lütfi Barkan, “XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri, Kulluklar ve Ortakçı Kullar”, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Sayı 1, 1939, s.214.

fütihat mantığıyla örtüşür şekilde, daha önce uygulanagelen usullere müsamaha gösterilmiş fakat tamamen de kendi başlarına bırakılmamıştır. Mülk timarlara izin verilmekle beraber mülk sahibinin cebelü göndermek gibi yükümlülükler tabi tutulması, devletin örfe olan müsahasını; cebelü gönderilmesi benzeri yükümlülükler şart koşulması ise, örfe müsamaha gösterirken kendi askeri-içtimai-siyasi menfaatini de gözetmekten geri durmadığının bir göstergesidir. Hem devlet politikası hem de savaş koşullarının değişmesi, mülk şeklinde timarlardan tipik timara geçiş sürecinde etkili olmuştur. Başka bir deyişle, yıkıcı değil entegre edici bir geçiş sistemiyle tipik timarı ve bunun üzerine kurulu vergi/toprak rejimini inşa faaliyeti bu bölüm sonucunda gözlenen bir bulgudur denebilir.

III. Gelirlerine Göre Timarlar

Timar türlerini tasnif ederken, bilinen en yaygın ayırım gelirlerine göre yapılandır. Bu ayırımda timarın tevcih usulleri, mülkiyet şekilleri, sipahinin durumu gibi unsurlar göz ardı edilerek, yalnızca *sahib-i arz*'a veya kullanım hakkı devredilenlere verilen gelirin akçe cinsinden büyüklüğüne bakılır ve buna göre bir ayırım yapılır.

1500lerde sabit halini almış terminolojisi ile timar toprakları, gelirlerine göre üç kısma ayrılırdı: Senelik hasılatı 20.000 akçeye kadar olan topraklara *timar*, 20.000-100.000 akçe gelirlili bölgelere *subaşılık* veya 16. yüzyıldaki yaygın ifadesiyle *zeâmet*, 100.000'den fazla gelirlili bölgelere de *hâs* denmiştir.⁸⁹

⁸⁹Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650 The Structure of Power*, s.194.

1.3.2. Timar Sistemi'nin Hukuki Çerçevesi: Genel Hükümler, Taraflar ve Yükümlülükler

Osmanlı arşiv belgelerinin nicel çokluğu ve nitel derinliği işaret etmektedir ki Osmanlılar, devletin hemen her kademesindeki işleyişi kayıt altına alma tercihinine gitmiş; bu zapt yardımıyla işleyişin takip edilip sürekliliğin sağlandığı bir hukuk sistemi geliştirebilmiştir. Bu kapsamda, timar uygulamasının aşamalarında da rastladığımız kayıtlar sayesinde bugün, sistem hakkında verilere erişilebilmekte ve sistemin işleyiş şekli doğrultusunda hukuki çerçevesi çizilebilmektedir.

Osmanlılar, fethi müteakip *tahrir* denilen nüfus ve arazi sayımı yapardı. Bir yerin fethi, tahrir yapılarak kesinleşmiş olurdu.⁹⁰ Bu defterler, nüfusa, toprak büyüklüğüne ve bölgedeki gelir miktarlarına dair bilgiler içermesi sebebiyle oldukça önemliydi. Oldukça önemli bir diğer unsur olan askeri gücün tespiti de bu sayımlarla mümkün olurdu. Yüksek mülkiyeti devlete ait olan mîrî toprakların tespit edilip kimlere nereden ne kadar tahsis edileceğinin; yani timar tevcihlerinin belirlendiği bu defterler, genelde Osmanlı toprak rejimi ve idari-mali organizasyonu özelde timar sistemi hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu yönüyle pek çok çalışmaya kaynaklık teşkil etmiştir. Bu bölümde atıfta bulunacağımız eserler de benzer çalışmalara ilintili olup sistemin hukuki çerçevesini çizmemize yardımcı olacaktır.

Fıkıh ve siyaset kitaplarındaki ayrımıyla, *öşri*, *haraci* ve *mîrî* (*emîrî*) olarak üçe ayrılan topraklarda, genel anlamıyla; öşri topraklar Müslümanların özel mülkiyetinde olanları; haraci topraklar gayrimüslimlerin topraklarını, mîrî topraklar ise mülkiyeti devlete ait olanları ifade etmekteydi.⁹¹

Osmanlı toprak sistemi, kaynağını İslam hukukundan almakla birlikte Selçuklu *ikta*'sından ve Bizans uygulamalarından etkilenmişti.⁹² Bruce McGowan'a göre ise,

⁹⁰ Yılmaz Kurt, *Osmanlı Toprak Yönetimi*, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt 3, s.60.

⁹¹ Tabakoğlu, **Osmanlı Mali Tarihi**, Basılmamış ders notları, s.194.

⁹² Kurt, *Osmanlı Toprak Yönetimi*, s.59.

Osmanlı siyasi gücünün var ettiği sisteminin inşasında dönemin Avrupa'sından etkilendiğini gösteren güçlü deliller yoktur, buna karşılık sistemin çözülüşünde uluslararası ekonomik eğilim oldukça etkili olmuştur.⁹³

Osmanlılarda mîrî arazi uygulamasında, fethedilen toprakların mülkiyet hakkı (*rrakabesi*) devlete ait, kullanım hakkı ise şahıslara veya vakıf gibi kurumlara ait olabilirdi. İşte timar sistemi, daha çok mîrî diye nitelendirilen bu tür topraklarda uygulanmış, özellikle de Fatih döneminde Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin (1490-1573) fetvalarından sonra Osmanlı topraklarının önemli kısmının mîrî statüye çevrilmesiyle birlikte geniş kullanım sahasına ulaşmıştı.⁹⁴ Fatih Sultan Mehmed'in bu dönemdeki birçok eski vakıf ve mülklerin imtiyazlarına son vererek ellerindeki toprakları alması ve mülk sahiplerine yeni askeri vazifeler vermesi⁹⁵, toprakların *mîrî*leştirilmesi dolayısıyla timar uygulaması için gerekli hukuki zemini hazırlamıştı.

Erken 16. yüzyıla kadar Balkanlar'da ve Anadolu'da yeni kazanılan gelir kaynakları, özellikle arazi olarak, timarlı topraklar yapıldı.⁹⁶ Bu sayede timar, toplam gelirler içerisindeki payını artırmanın yanında, yaygın kullanımı ile birlikte etraflı bir hukuki çerçeveye sahip olabildi.

Osmanlı timar rejimini Batı tipi feodal düzenden farklı kılan en önemli unsur, devletin askeri sınıf ve köylü ile arasındaki kişisel bağımlılıkları ortadan kaldırıp, bütün kurumları, tasarruf haklarını, vergilendirme miktarlarını ve usullerini, *sipahi-reaya* ilişkilerini yalnızca ve mutlak surette kanun çerçevesinde düzenleyip merkezi bir bürokrasi tarafından sıkı sıkıya denetlenmesiydi.⁹⁷

Osmanlı toprak rejimi devletin temelini oluşturuyordu. Sistemin küçük-büyük her parçası, uygulamaların planlı, fayda gözeten ve etkin şekilde koordine edildiğini gösterir.

⁹³ Bruce McGowan, **Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land,1600-1800**, Cambridge University Press, 2010, s.47.

⁹⁴ Ahmet Tabakoğlu, , Osmanlı Mali Tarihi.

⁹⁵ Barkan, "Timar", s.298.

⁹⁶Donald Quataert, **The Ottoman Empire 1700-1922**, Cambridge University Press, 2005, s.26.

⁹⁷ İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, s.110.

Erken dönem Osmanlı nizamının en önemli gücü, bölgesel olarak kurulan ve savaş zamanı bir araya gelme kabiliyeti olan *sipahi* ordusuydu.⁹⁸

Sistemde -genel olarak- timar tevcihleri merkezden yapılırdı. Dirlik sahibi (*sipahi*), *reyadan* ancak miktarı ve cinsi kanunlarla belirlenmiş olan bir kısım vergi ve hizmeti alma hakkına sahipti; yani *sahib-i arz* dediğimiz bu kişiler bir nevi yaptığı hizmete karşılık “maaş” alan devlet görevlileriydi.⁹⁹ Yani sipahiye tevcih edilmiş olan toprak, sipahinin özel mülkü haline dönüşmez; mülkiyet hakkı devlette kalmak suretiyle sipahi, kullanım hakkını elde ederdi.

Tipik bir timar, bir veya bir grup köy ve etrafındaki arazilerden oluşabilirdi. Sultan’ın bu bölgeye yerleştiği sipahi, kendi görev bölgesinin nizamından sorumluydu. Sipahinin kendi timarında ikamet etmesi istenirdi. Timar bölgesinin içinde yaşamasa bile en azından sancağında bulunması gerekirdi.¹⁰⁰

Timar sahibinin ölümü halinde devlet prensip olarak, sipahinin hizmeti ifa edebilecek erkek evladı/evlatları varsa timarı onlara intikal ettirmeyi tercih ederdi. Fakat devletin, evlada mirası kabul etmesi kesin olmadığı gibi, intikal eden timarlı bölge de kıymet itibarıyla aynı olmaz; eklentileri çıkarılmış bir başlangıç bedeline inerdi.¹⁰¹

Sipahi timarında, “*kılıç*” tabir edilen ve başlangıç maaşı mahiyetinde hizmete yeni girenlere tahsis edilen bir çekirdek kısım vardı. Sistemin idari-mali istikrarını korumak adına her bir çekirdek timar birimi (*kılıç*), icmal defterlerine ayrı bir madde halinde kaydedilmişti.¹⁰² Kılıç tabir edilen ve hiç değişmeyen bir kısım ile bu kısma zamanla yapılan ilavelerden müteşekkil olan timarda, “Rumeli”de defter yazısı 6.000 akçeye kadar olan tezkeresiz timarların kılıç kısımları 3.000, geliri 6.000 ile 20.000 arasında değişen tezkereli timarların kılıçları ise 2.000 akçeydi. Kılıç, timarın en küçük birimini teşkil eder, bu birim bölünmezdi. Adedi ve yeri değişmeyen kılıçta, bir yer iki kişiye birden

⁹⁸ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, s.45-47.

⁹⁹ Barkan, “Timar”, s.294.

¹⁰⁰ Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650 The Structure of Power*, s.194.

¹⁰¹ Barkan, “Timar”, 295.

¹⁰² İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, s.125.

verilmezdi.¹⁰³ Ancak II. Murad ve sonrasındaki döneme ait kayıtlarda birden fazla kişi bir timara sahip olabilir ve bu sipahiler birlikte veya sırayla (*benevbet*) sefere gidebilirdi.

104

Her timar kategorisinin belli bir üst limiti vardı. Zamanla ulaşabileceği azami seviyeye ulaştıktan sonra daha fazla terfi edebilmesi için ayrı kategoriden yüksek bir timara tayin gerekiyordu. Örneğin 20.000 akçeyi bulmuş bir timarı zeamet haline sokmak mümkündü; fakat bu şekilde 20.000 akçeyi aşmış timar hakiki zeamet olmaz, intikal veya ferağ durumunda (kalan kısımları münhal olmak veya başka timarlara aktarılmak suretiyle) başlangıç *kılıç* kısmına dönerdi.¹⁰⁵

Timarlı sipahi ordusu mensupları, barış zamanlarında kendi bölgelerinin idari amiri olarak görev yapar, hem asayişi sağlar hem de üretimi denetlerdi. Kendilerinden, görev zamanı hazır ve defterde kendilerine düşen sorumluluklarla birlikte orduya katılmaları istenirdi. Bir sipahi savaşa yalnızca zırhı ve atıyla değil, timarının geliriyle orantılı olarak kendisine yazılan görevlileri (ğulam) ve teçhizatı (çadır vs.) da getirmekle yükümlüydü.¹⁰⁶

Sancakbeyi, eğer geride kalması emredilmemişse, kendi sancağındaki sipahiye savaş alanına sürer, sipahinin kontrolünü yapar ve yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğini denetlerdi. Sancakbeyinin bu denetleme görevi olmakla birlikte timar tevcihlerinde yetkisi yoktu; sadece yarar gösterme gibi çeşitli nedenlerle promosyon teklif edebilirdi.¹⁰⁷

Fetih ve ilhak edilmiş olan topraklarda yerleşik olan örf, adet ve idari göreneklere uymayı bir düstur olarak kabul etmiş olan Osmanlılar, uzun müddet bu memleketlerdeki

¹⁰³ Bkz. Barkan, “Timar”, s.316. Yine Barkan’ın tespitiyle, babalarının timarı müşterek beratla iki kardeşe verilmişse bu durumda bir kılıç birden fazla kişiye verilebilirdi.

¹⁰⁴ İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, s.125.

¹⁰⁵ Barkan, “Timar”, s. 316.

¹⁰⁶ Imber, The Ottoman Empire, 1300-1650 The Structure of Power, s.198.

¹⁰⁷ Colin Imber, “Government, Administration and Law”, **The Cambridge History of Turkey, Volume II, The Ottoman Empire as a World Power, 1543-1603** içinde, Cambridge University Press, 2013,

imtiyazlara dokunmamış, vergi sistemi ve diğer bir takım işleyişi kabul etmişti.¹⁰⁸ Bu doğrultuda, daha önce timar türleri başlığı altında ele almış olduğumuz *mülk timarlar*, *malikâne-divânî sistemi* gibi, önceki işleyişin kurumları timar sistemi içerisinde uzun müddet devam etmişti. Eski mülk sahiplerine timar sistemi içerisinde yer vermek, imtiyazlarını devam ettirmek gibi uygulamalar göstermektedir ki, yıkıcı bir değişimi dayatmayan devlet, bunun yerine standart bir sistem kurma yolunda bu farklılıkları zamanla sistem içerisinde eritme yolunu izlemiştir. Timar sahiplerinin hangi dine mensup oldukları araştırması da bu bağlamda ele alınmalıdır.¹⁰⁹

Müslüman olmak, bir Osmanlı sipahisi kabul şartı değildi. Balkan fetihleri sırasında daha önceki pek çok *pronoia* sahibi, bu *pronoialarını* Osmanlı timarı şeklinde işletmeye devam etmişlerdi. Hıristiyan timarlarının sayısı bazı sancaklarda toplam sipahilerin %35'ine gibi yüksek oranlara dahi ulaşmıştı.¹¹⁰

Sistemin farklılıkları bünyesinde toplayıp eriten yapısı, Hıristiyan Balkanların kendiliğinden İslamlaştırılmasının yolunu açtı. Bulgaristan gibi yerlerde 15. yüzyıl sonunda İslamlaştırma büyük oranda tamamlanmıştı. Kalan bölgelerde ise Hıristiyan timar sahipleri Osmanlı ordusunun bir parçası olarak göreve devam ettiler. Devletin bütünleştirici politikasına ilaveten, sistemin Selçuklu *iktasına* ve Grek *pronoiasına* benzerlikler göstermesi timara olan adaptasyonu kolaylaştırdı. Sonuç olarak Osmanlı, önceki uygulamaları kendi özgün sistemiyle birleştirdi, sistemin içerisindeki farklı unsurları da bünyesinde eritip Osmanlılaştırdı ve İslamlaştırdı.¹¹¹

Devlet ekseriyetle, hizmeti kabul eden eski timar sahiplerini mevcut yerlerinde bırakmıştı. Yerinde bırakılan gayrimüslim timar sahiplerine mukabil, bir emniyet ve

¹⁰⁸ Barkan, "Timar" s. 297.

¹⁰⁹ Vurguladığımız, yıkıcı ve zorlayıcı değil, zamanla bünyesine dâhil edip dönüştürücü olma politikası timar sahiplerinin mensup oldukları dinlerdeki seyirde de görülmektedir. Yine Barkan'ın bu çalışmasında söylediği üzere, aradan geçen uzun yıllar ve münasebetlere ek olarak, gayrimüslim sipahilerin Osmanlı sultan ve paşalarında gördükleri hayat tarzlarının ruhi-içtimai tesirleri, bir zorlamaya gerek kalmadan onların zamanla kendiliğinden Müslüman olmalarını sağlamıştı. Barkan bu tahmini, tahmini, defterlerde babasının Hristiyan soyadıyla kaydedilmemiş olan Müslüman ismi taşıyan sipahilerden yola çıkarak yapmıştır.

¹¹⁰ İnalçık, Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi, s.125.

¹¹¹ Karen Barkey, **Empire of Difference, The Ottomans in Comparative Perspective**, Cambridge University Press, 2008, s. 88.

muavazene unsuru olarak Anadolu'dan sürülüp getirilmişler de vardır. ¹¹² Arnavut beylerinden büyük bir kısmının da Müslüman olma mecburiyeti duymaksızın eşkinici timarları sahipleri olarak Osmanlı ordularına katılmış olması fethin mahiyetine de yeniden bakmayı ve bir tür Hıristiyan temizliği maksadı taşıdığı asılsız iddiasını yeniden değerlendirmeyi gerektirir. ¹¹³ Bir üst paragraftaki bilgiler ile birleşince ortaya çıkan odur ki, timar sistemi, dinine bakmaksızın sipahilik verebilir, eski toprak sahipleri veya askerleri de imtiyazlarını korumak suretiyle sisteme dâhil ederdi. Fakat bir bölgeyi dengesiz ve denetimsiz bırakmaz, gayrimüslim sipahilerin bir kısmını sürmek ve Müslüman olanlar ile yer değiştirip önce Osmanlı aidiyetini benimseyip siyasi olarak, akabinde de İslamlaşmalarına zemin hazırlayıp dini olarak kuşatıcı ve bir arada tutucu bir politika izlerdi.

Sipahinin reaya karşı sorumlulukları kanunlarla belirlenmişti. Sipahi, topraklarını kendi nâm ve hesabına işleten ve idaresi altına bulunan köylüleri kendi angarya işlerinde çalıştıran bir feodal bey gibi hareket edemezdi. Reaya için, *öşrü* en yakın pazara götürmek ve köyde sipahi için ambar yapmaktan başka şahsi hizmet yoktu.¹¹⁴

Ekilebilir arazi ve otlaklar, normal şartlarda devlete aitti, sipahi buraların kullanım hakkını ve menfaatini elde edebilirdi, reaya ise, sadece kendi evine, bahçesine ve bağına sahip olabilirdi. ¹¹⁵

Burada parantez açılması gereken bir tasarruf şekli vardır. *Hassa* diye tanımlanan bu tür, daha çok erken dönemlerde uygulanmıştı ve her sipahinin tasarrufuna bir çiftlik genişliğinde (50-150 dönüm) arazi ve aynı zamanda bağ, çayır meyve ağaçları ve un

¹¹² Barkan, bu yer değiştirmelerden bahsederken, mahalli örf ve adetler, kavim ve kabile duyguları, soy toprak asaleti gibi nedenlerle yeni nizamın eskiler tarafından zor kabul edildiğinden de bahseder. Eski timar sahiplerinin isyanlara yardım ettikleri de bilinmektedir. Bu sipahilerin, rüşvetle timar satışından, tefeci bezirgan oğullarının pašaların aççı, seyis gibi hizmetkarlarının timar sahibi olmasından şikayetçi oldukları kayıtlarda vardır. Yani eski rejim ile yeni sistemin çakıştığı durumlar mevcuttur ve ciddi karışıklıklara da sebep olmuştur. Bkz. Barkan, "**Timar**", s.300.301.

¹¹³ Barkan, "Timar", s.298.

¹¹⁴ Barkan, "Timar", s.304, 305.

¹¹⁵ Suraiya Faroqhi, "Othmanlı", **The Encyclopedia of Islam**, Volume VIII, NED-SAM, Leiden E. J. Brill, 1995, s.203.

değirmeni verilmesi şeklinde uygulanırdı.¹¹⁶ Benzer şekilde, “ekilmeyen, sökülmeyen ve raiyyet otağı olmayan” *hassa ve beylik çayır*lar, yetiştirmek için ayrıca gayret gerektirmeyip askeri maksatlı at yetiştiriciliği için kullanılır; yine de timar sahiplerinin kendi hesaplarına verildiğinden, sipahinin ziraat işleriyle meşgul olmalarına sebep olurdu. Sipahinin ziraat işleriyle meşgul olması da köylüleri angarya işlerle uğraşmak durumunda bırakıyordu. Fakat Osmanlı'nın merkez idaresi ve tarihi şartlar beylik düzenin verimsiz ve lüzumsuz kılması, feodal örf ve adetlerin getirdiği reayaya angarya yükleme işini azaltmıştı.¹¹⁷

Özetle, Osmanlı nizamı, daha merkezîyetçi bir rejim, reayaya daha az angarya, askeri sınıfa daha profesyonel askerlik ve nihayet köylünün de üretim sürecinde daha bağımsız olması ile sonuçlanıyordu.¹¹⁸

Tipik timara nispetle farklı bir kategoride olan ve *serbest* adı verilen türü de, hukuki işlemlerindeki farklılıkları nedeniyle burada zikretmek gerekir. Fakat *serbest* bahsini ilk bölümde timar türleri başlığı altında incelediğimiz için, burada ayrıntısına girmeyip hatırlatmakla yetineceğiz.

Bir takım haklar ve vergiler kendilerine tahsil edilmiş olsa da sipahi timarlarını müstakil bir bütün veya bir muafiyet alanı gibi görmek mümkün değildi. Zira sürekli denetime tâbiydiler. Ayrıca hükümranlılığı bir nişanesi olarak devlet sipahiden, herhangi bir acil duruma her türlü talepte bulunabilirdi.¹¹⁹

Timar rejimine dayanan bir devlet maliyesinin, en büyük geliri olan vergilerini korumayı hedeflemesi ve bu doğrultuda vergiye kaynaklık eden *raiyyeti*, bulunduğu yere

¹¹⁶ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1 1300-1600*, s.160.

¹¹⁷ Barkan, "Timar", s.304, 305, 306. Barkan burada, sahib-i arzin kendi ziraatıyla uğraşamayacak hale gelmiş olmasını kanunlardan ziyade, savaş sürelerinin ve mesafelerinin uzaması nedeniyle, başka işlere vakit ayıramayacak hale gelmiş olmasına bağlamaktadır. İncalcık da, *hassa* tipi tasarrufun gerilemesinde, Barkan'a benzer şekilde, sipahinin her yıl sefere eşmek durumunda olması sebebiyle malına mülküne bakacak zaman bulamamasını sebep gösterir. Ayrıca ek olarak Osmanlı'nın emek hizmetlerini kısıyor olması, nakdi vergilere dönüştürüyor olması, sipahiye bu özel kaynaklarla uğraşamaz hale getiriyordu. Bu şekilde, karlılığını kaybeden *hassa, mukataa* veya kiralama yöntemiyle kiraya verilip sadece gelirleri toplanır hale geliyordu. Yine burada İncalcık'a göre, bu durum, askeri sınıfın sadece askeri işlerle uğraşmasına sebep olarak onların daha profesyonelleşmesine sebep oluyordu.

¹¹⁸ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1 1300-1600*, s. 161.

¹¹⁹ Barkan, "Timar", s.309.

ve yaptığı işe bağlaması anlaşılabilir bir zaruretti. Bu çerçevede, timar sahibinin kendi reayasının sorumluluklarını yerine getirmeyip toprağı ekmemesi, terk etmesi veya çıktığı azaltacak bir takım işlere girişmesi durumunda yaptırım uygulaması, bir feodal baskıdan çok hukuki bir hak gibi görülebilir. Zira devlet görevlisi olan sipahi, beratı ile kendisine tahsil edilmiş ve senelik geliri önceden hesaplanmış olan gelirlerin tahsilinin karşılığında, bütün masrafları kendisine ait olacak şekilde teçhizatıyla savaşa gitme gibi ağır bir yükün altına girmektedir. Hal bu iken, köylünün toprağı ekmemesi veya terk etmesi yahut üretimin düşmesine sebep olması, hukuki çerçevesi çizilmiş, ince hesaplamalar ile belirlenmiş sipahi gelirlerin azalmasına yol açacaktı ve bu yüzden müdahaleyi gerekli kılmaktaydı.¹²⁰

Toprak, üretim faktörleri içinde oldukça önemliydi ve devlet, uzun vadeli ekonomik ve siyasi gayeleri doğrultusunda bütün üretim faktörlerini kontrolü altında tutmak zorundaydı. Bu sistem altında, *miri* olarak atanıp işleniyor olan toprak vakıf arazisine çevrilemez, bir kısmı veya tamamı başka bir tevcihe söz konusu olamazdı. Bunun ötesinde üç yıl mazeretsiz ekilmeyen arazi sahibinin elinden alınıp başkasına verilebilirdi. Eğer çiftçi toprağını terk edip göç ederse, üzerinden on yıl geçmediği müddetçe mahkeme kararıyla zorla geri getirilebilir veya *çift bozan resmi* denilen bir cezayı ödemek zorunda kalırdı.¹²¹

Reayanın ödemek durumunda kalacağı tazminatlar esas olarak, sipahinin beratında yazılı olan gelirlerin azalmamasını hedeflemekteydi. Zira sipahinin, kendisine yazılmış olan gelir kaynağını tam tahsil etmesi gerekirdi. O halde, *çift bozan resmi* veya *leventlik akçesi* adıyla 19. yüzyıl başlarına devam ettiği anlaşılan bu yükümlülüğü, reayanın timar sahibine ödemesi gereken öşür vergisi ve diğer vergilerin bir tazmini olarak görmek gerekir. Eski kanunnamelere göre bir çiftlik yeri olan reaya her sene, bir ölçü birimi olan Bursa *muddi ile* dört *mud* ekin ekme zorundaydı. Hiç ekmediği sene *bedel-i öşür* olarak 50 akçe öder, buna ilaveten bir de 22 akçelik bir çift resmi öderdi. Elinde toprak bulunmayan veya terk ettiği toprağı boş kalmayıp başkası tarafından

¹²⁰ Barkan, "Timar", s.306-307.

¹²¹ Gabor Agoston and Bruce Masters, **Encyclopedia of the Ottoman Empire**, Facts on File Publishing, 2008, içinde, Mehmet Genç, "economy and economic policy", s.193.

işletilense öşür bedelini ödemeksizin sadece çift vergisi ve benzeri vergileri öderdi. Ayrıca, toprağını terk edip başka bir sipahinin timarında çalışan veya arabacılık, gemicilik, balıkçılık, ırgatlık ve ticaret gibi işlerle uğraşmayı seçmiş köylü sipahi mahkeme kararıyla eski yerine “göçürebilirdi”. Fakat ardan on sene veya daha uzun süre geçmişse, bu göçürme hakkı düşer, bu kişilerden sadece çift bozan tazmin edilebilir veya timar sahibi, reyanın yeni toprağındaki üretiminden ikinci bir öşür isteyebilirdi.¹²²

Çift bozana benzer şekilde, sipahiye yazılı vergileri korumayı hedefleyen başka uygulamalar da vardı. Sipahinin gelirini, dolayısıyla vergi gelirlerini ve üretimi korumak adına yapılan bu uygulamalar arasında, değirmen, koyun sahipleri ve pirinç ziraatı için yapılan bazı yaptırımlar vardı. Mesela, değirmen terk edilmek istendiğinde değirmen hakkını sipahiye ödemeye devam etmeye mecbur ettirilebilir, tamire gücü olmadığında da kadı, tamiri ve işletme yükünü üstlenecek birisine değirmeni devredebilirdi. Veya sipahinin defterinde yazılı olan koyun sahipleri izinsiz olarak koyunlarını satıp sipahinin bu koyunlar üzerindeki hakkının sona ermesine neden olamaz, güçleri yetiyorsa koyunlar yeniden aldırılıp resimlerini ödetmeye devam edilirdi. Benzer şekilde timar sahibine “çeltük hâsılı” olarak kaydedilmiş yerlerin, yoncalık veya bahçeye çevrilmesi yasaktı.¹²³

Sipahinin gelirinin azalmasını önleme amacına mukabil, devlet, defterde yazılan gelirin aşılmasını da kabul etmezdi. Bu amaçla girilen denetim çerçevesinde sipahiye her zaman *defter sureti* sorulabilir, timarın yeni gelir durumu ile karşılaştırılıp beratta açıkça belirtilmemiş gelir fazlası varsa el konurdu. Genel sayımlar (*tahrir*) sonucunda il yazıcıları, bölgedeki gelir kaynaklarının durumunu sipahinin cari gelirleri ile karşılaştırır, fazlalık varsa ya raiyetin bir kısmını başka bir timara transfer eder ya da *mevkufçu* denilen maliye memurları aracılığıyla bu fazlalığa el kordu. Nüfus artışı, göç yolları üzerinde olması sebebiyle uğrak yer olması veya başka nedenlerle ortaya çıkan ve defterde yer almayan kişileri sahiplenip timara dâhil etmek yasaktı. *Haymana* denilen bu sahipsiz kişilerden alınacak vergileri sipahinin alması yasakken, timar henüz tam olarak yerleşip

¹²² Paragraftaki bütün bilgiler Ömer Lütfi Barkan’dan alınmıştır. Bkz. “**Timar**”, s.307. Ayrıca çift bozandan muaf tutulma şartı olarak, seyyid, sipahi-zade, berat sahibi yağcı ve yörük gibi askeri sınıf mensubu veya hastalık, yoksulluk ve ihtiyarlık gibi acziyetlerden de bahsetmektedir.

¹²³ Barkan, “Timar” s.308.

şekillenmemişse başıboş tüm gelirleri sipahi alabilmekteydi. Anlaşılan o ki, fazla geliri sipahiye addetmek, sipahinin arzu edeceği bir durum olsa bile devlet için ciddi kayıplar demektir. Bu yüzden devlet, defterde yazan gelirler ve kişiler haricindekileri sipahiye bırakmaz, memurları aracılığıyla doğrudan merkeze alırdı.¹²⁴

Timar dağıtımında usuller meselesine gelince, yine farklı uygulamaların tatbik edildiğini görmek mümkündür. Devlet gerektiğinde ihtiyaca göre hareket edebiliyordu. Örneğin, kimi uygulamada timarın babadan oğula geçtiği görülürken, timar kadrolarının yerli sipahilerden ziyade devşirmelere verildiğine de rastlanıyor. Yavuz dönemindeki bir uygulamada, günlük 10-14 akçe *ulufe*yle asker toplandığı ve sonrasında yararlarına göre 10.000 ila 14.000 akçe arsında değişen değerlerde timarlar vaat edildiği görülüyor.¹²⁵ Bunların yanı sıra “yararlılık göstermek” de timar sahibi olma ödülü ile sonuçlanabilirdi. Yiğitlik gösterip devlete gönderilen Yoldaşlık Defteri’ne girebilen kimseler, sundukları *yarar ve yoldaşlıktan* ötürü *ibtida timarına* tayin edilebilir ve kılıç bedeli ile aynı olan bir timara tayin edilebilirlerdi.¹²⁶

Reaya statüsünde birinin sipahi olabilmesi kanunen yasak ve imkânsız olmamakla birlikte, oldukça zordu. Ancak sefere giden akıncılar ve kale fethinde başarı göstermek gibi hizmetler sonucunda kumandanlar tarafından tavsiye edilebilirdi. Fakat, 1578-1618 yıllarında Avusturya ve İran’a karşı yapılan savaşlarda olduğu gibi, asker ihtiyacının arttığı dönemlerde bu kaideler esnetilmiş ve timar tevcihi de daha kolay hale gelebilmişti. Daha esnek tevcihler yapılmış olması, sipahi olacak kişilerde aileden asker olma geleneğine verilen önemin azalmasıyla birlikte problemlere yol açmış, daha Kanuni döneminde, dışarıdan sipahi olarak alınanlar hakkında şikâyetler geldiği kayıtlara geçmişti. Bunun ötesinde, timardan hak iddia eden zümrelerin çok, sabırsız ve karmaşık

¹²⁴ Barkan, “Timar” s.312-313. Barkan, bu genel hükümleri vermeye birlikte buradaki ihtilaflara da dikkat çeker. Zira gerek nüfus artışı gerekse göç yolları üzerindeki yerlerde olması sebebiyle *haymanaları* tespit etmenin oldukça zor olduğunu vurgular ve bu gelirlerin hem hesaplanması hem de bölüşülmesindeki zorluklara dikkat çeker.

¹²⁵ Barkan, “Timar”, s.314.

¹²⁶ Soyudoğan, Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455- 1693), s.35.

olması, bu kimselerin Şeyh Bedreddin, Tekeli Şahkulu ve bir takım Kızılbaş isyanlarına katılması ile sonuçlanmaya kadar gitmişti.¹²⁷

Timar dağıtım meselesi, timar sisteminin işleyişinde olduğu gibi zayıflamasında da oldukça önemli rol oynamıştı. Timar sisteminin dönüşümü, gelecek bölümde ele alınacağı için burada ayrıntısına girilmeyecek olmakla birlikte şunu belirtmek gerekir ki, timar tevcihlerindeki usuller, özellikle geç dönemlerdeki bozulma nedenleri arasında sayılmış ve önemli tartışmalara neden olmuştur. Yine bu bölümde Barkan, timar kadrolarının babadan-dededen sipahi-zâde veya bey-zâdelere verilmeyip kul ve devşirmelere verilmesiyle, timar dağıtımında ehliyet ve hizmetin değil, saray ve ocak mensuplarının imtiyaz ve adam kayırmanın hâkim hale geldiğini savunur. Bu anlamda, timar dağıtım usullerini, sadece sistemin işleyişine tesir eden ve sistemi yönlendiren bir etken olarak değil, ayrıca timar sisteminin bozulmasının etkin unsurlarından biri olarak görmek doğru bir tespit olacaktır. Kısaca, timar sahiplerinin kimler olduğu, özelde sistemin kendi işleyişini, genelde toplum nizamını doğrudan etkilemişti.

Timar sahibi olan babasının ölümünden sonra oğlu, 7 yıl içinde timar talebinde bulunmazsa hakkını kaybederdi. 7 yıl timar talebi için sefere gitmeyen veya kapıda mülazemat etmeyen kimse deftere reaya yazılırdı. Hizmete hazır ama timar bulamamış sipahi zâdeler ve mazul sipahiler ise ne kadar beklerse beklesinler haklarını kaybetmezler, *çift*, *bennak*, *avarız* vermezler, sadece bulunduğu yerin *öşrünü* verirler ve istediği zaman ziraatı terk edebilirlerdi. Eğer timar babadan miras olarak intikal etmişse ve varis küçükse, ilk dönemler 10 yaşına kadar *cebelü* göndermesi istenir, 10 yaşından sonra sipahinin bizzat kendinin gitmesi icab ederdi, seferlerin uzaklarda yapılmaya başlamasıyla birlikte sipahinin bizzat sefere gitme yaşı 16'ya çıkarıldı. Meşru tevcih türlerine ek olarak, terakki sağlamak için hile ve bahane ile timardan feragat edip başka timara talip olmak da genelde önlenemiyordu.¹²⁸

¹²⁷ İnalçık, Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi, s.128.

¹²⁸ Barkan, "Timar", s.314-315-316-317.

Her aşaması kanunla belirlenmiş, hukuktan bağımsız bireysel ilişkilere dayalı yaptırımları –en azından teoride- men eden sistemde, kuralların hükme bağlandığı ve cezaların infaz edildiği merciden de bahsetmek yerinde olacaktır. Cezanın hadleri, tespiti ve icrası için yetkili mercii sadece mahkeme/kadı idi. Ne sipahi ne de üst birimleri, bir suçu mahkeme olmaksızın ne hükme bağlayabilir ne de bir yaptırım uygulayabilirdi.¹²⁹

¹²⁹ Burada serbest timarların bazı hususiyetleri mevcuttur, daha çok vergi meselelerinde farklılık gösterdikleri için iktisadi-mali yapı bölümünde ele alınacaktır.

1.4. Timar Sistemi'nin İktisadi - Mali Yapısı

Osmanlı tarihini yalnızca Osmanlı Devleti'nin tarihi olarak görme yanılığının kökenleri, devletten maaş alan ve olaylara yalnızca devlet açısıyla bakan saray tarihçilerine kadar gitmektedir. Bu bakış, iktisat tarihi açısından kendisini, maliye ile ekonominin birbirine karıştırılması şeklinde ortaya koymaktadır. Bunun sonucu olarak, merkezi devletin gücü arttığı dönemleri genişleme-yükselme, zayıfladığı dönemleri ise durgunluk ve zayıflama dönemleri olarak nitelenmiştir. Oysa devletin gelir-giderleri ve bunlar arasındaki denge (maliye), her zaman üretim, tüketim, bölüşüm ve birikim gibi daha çok topluma ait olan alanı (ekonomi) açıklamaya yetmez.¹³⁰

Bu yanılığın bir başka yüzü olarak, altı asrı bulan Osmanlı tarihinin, kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve çöküş şeklinde dönemlere ayrılmasında şüphesiz devletin giriştiği savaşlar, diğer bir deyişle devletin askeri performansı önemli bir rol oynamıştı. Osmanlı'nın askeri performansındaki yükseliş ve düşüş çerçevesiyle tarihe bakış, ister istemez diğer alanlardaki performansın göz ardı edilmesine veya eksik biçimler içinde görülmesine yol açmıştır.¹³¹

Siyasi tarih üzerinden dönemlendirme, sosyal tarih ve iktisat tarihi çalışmaları için yetersiz kalmaktadır. Alternatif dönemlendirmelerden birisi, nüfusun vergilendirilme yöntemine göre yapılır ve burada, 15. Yüzyıl ortalarına kadar gelişim yılları, 16. yüzyıl sonuna kadar timar sisteminin domine ettiği *klasik çağ*, oradan 19. yüzyıl ortalarına kadar *iltizam dönemi* ve nihayet devletin çöküşüne kadar uyguladığı doğrudan vergileme dönemi şeklinde yapılır.¹³²

¹³⁰ Şevket Pamuk, **100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, Gerçek Yayınevi, 1997, s.35.

¹³¹ Erol Özvar, "Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü", **Divan Dergisi**, 1999/2, Yıl 4, Sayı 7, s. 135.

¹³² Faroqhi, "Othmanli", The Encyclopedia of Islam, s. 202.

Timar sisteminin, bir yönüyle devlet maliyesini, diğer yönleriyle ise bütün toplumun dinamiklerini, üretim ve bölüşüm ilişkilerini etkileyen yapısı, sisteme sadece askeri tarih veya savaş tarihine etkisi açısından bakmayı yetersiz bırakmaktadır ve alternatif yaklaşımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bölüme timarın *iktisadi- mali yapısı* şeklinde bir başlık konulurken de bu kaygı gözetilmiştir. Zira timar sistemi, devletin vergi toplaması ve toplanan vergileri gereksinimleri doğrultusunda dağıtması yönüyle mali işlerle doğrudan ilişkiliydi. Fakat iktisadın, maliyeden daha kapsamlı şekilde bütün bir toplumun üretim-bölüşüm ilişkilerini düzenleyen bir yapı olduğu düşünülürse, iktisat kavramını maliye kavramından ayırmak yerinde olacak¹³³ ve bu bağlamda timar sisteminin çok daha geniş bir toplumsal ilişkiler ağını düzenlediği görülecektir.

Timar rejimi, yalnızca orduya asker sağlayan bir yapı olmanın ötesinde, esas olarak tarımsal artığın devlet hazinesine aktarılmasını sağlıyordu. Bu aktarım işi oldukça önemliydi, çünkü Kapitalizm öncesi yerleşik tarıma dayalı tüm toplumlarda bütün idareciler aynı temel soruya yanıt arıyorlardı: Tarımsal üretimin bir bölümü üreticiden nasıl alınacak ve alınan bu bölümle bir ordu nasıl kurulacak, nasıl beslenecekti? Kapitalizm öncesi toplumlarda para kullanımının sınırlı olması, topraktan elde edilecek gelirlerin nakit olarak toplanmasını, pazara taşınarak paraya çevrilip tekrar maaş olarak dağıtılmasını oldukça zor hale getiriyordu. Sipahinin temel görevi askerlikti ve çağırıldıklarında ya tek başlarına ya da belirli sayıda askerle sefere katılırlardı. Buna karşılık, hem kendi geçimini sağlamak hem de verilen yükümlülükleri yerine getirebilmek için sipahi, timarında devlet adına vergi toplardı. Bu vergilerin miktarı ve biçimi de devlet tarafından belirlenirdi.¹³⁴ Para iktisadiyatının gelişmemiş olduğu devirlerde, devletin vergileri bu yöntemle dolaysız olarak ordusuna aktarıyor olması, dönemi için iktisadi açıdan oldukça etkin bir yöntemdi. Timar sistemi, bu mübadeleyi sağlarken, aynı zamanda üzerine kurulu olduğu küçük ölçekli çiftlik ekonomilerinin etkili olduğu bir toplumda, ekonomik faaliyetler üzerinden toplumsal ilişkileri ve düzeni de şekillendiriyordu.

¹³³ Bu ayırım, Şevket Pamuk'a aittir, bkz. 100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914 içinde "Soru 16: Maliye nedir, ekonomi nedir aralarındaki ayırım niçin önemlidir.?"

¹³⁴ Pamuk, 100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, s.41, 47.

Bu bölümde, tüm bu nedenlerden ötürü, dar anlamda Osmanlı maliyesiyle bir ordu olan sipahi zümresinin etkileşimi değil, timar sisteminin bütün ekonomik yönleri ve sistemin toplumun farklı kesimlerine etkileri tetkik edilmeye çalışılacaktır.

Sipahi, belirli bir arazi siyasetinin memur ve mümessiliydi. Bu siyaset onu, hem bölge idari amiri yapmakta hem de gelecek dönem planlaması doğrultusunda hareket etmek durumunda bırakmaktaydı. Sipahi, köydeki içtimai ve zirai düzenin korunmasını uzun vadeli olarak düşünmeliydi.¹³⁵ Çünkü timar sistemi, sipahinin uzun vadede varlığının teminatı niteliğineydi. Kârını maksimize etme çabasındaki bir aracı gibi davranamamasında etkili olan iki unsurdan bahsedilebilir. İlki, daha önce de bahsettiğimiz sıkı hukuki çerçeve ve denetimdi. İkincisi ise, iktisadi olarak uzun vadede gelirini koruması, raiyyetinin istikrarlı şekilde üretime devam etmesiyle mümkün olacaktı. Bu yüzden sipahi vurguncu bir tüccar gibi davranamazdı.

Ayrıca devletin –timar sisteminin de içinde bulunduğu- güçlü sosyo-politik ve finansal yapısını üzerine kurduğu eyalet sistemi, Osmanlı elitlerinin devlete karşı problem çıkarmasını engelleyen unsurlar arasındaydı ve bu bağımlılık muhalefeti imkânsız hale getirmekteydi.¹³⁶ Bu açıdan da timar sahipleri, nizamın muhalifi olarak davranamazlardı ve işleyişin aksamadan yürümesi için uzun vadede gayret göstermek zorundaydılar.

Timar, vergileri ve gelirlerin yeniden dağıtımını düzenliyor olması sebebiyle, bir arazi ünitesi veya toprak mülkiyetini ifade etmekten çok bir gelir türüydü.¹³⁷

Timar sahibinin sorumlulukları, kendisine tahsis edilen timarın geliri ile doğru orantılıydı. Timar büyüklüğüne göre timar sahibinin, sefere tam teçhizatlı silahlı atlılar (cebelü) ve yardımcı mahiyetindeki oğlanlardan (ğulam) götürmesi gerekirdi. McGowan'ın çalışmasında yer verdiği şekliyle 15. yüzyılda bu kategoriler şu şekildeydi:

¹³⁵ Barkan, "Timar", s.318.

¹³⁶ Karen Barkey, **Bandits and Bureaucrats / The Ottoman Route to State Centralization**, Cornell University Press, 1994, s.57.

¹³⁷ Soyudoğan, Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455- 1693), s.24.

1000-2000 akçelik bir timar sahibi için	1 cebelü
2000-3000 akçe arası bir timar için	1 cebelü 1 ğulam
6000 akçeye kadar olan bir timar için	zırh, 1 cebelü, iki küçük çadır
7500-8000 arasında bir timar için	zırh, iki cebelü, bir ğulam bir çadır
9000 akçeye kadar olan bir timarda	zırh, 3 cebelü, bir orta boy çadır

olarak verilmiştir. Her 3000 akçelik artış için bir cebelü, her 1500-2000 akçelik artışta 1 ğulam artırmak şeklinde bir seri olarak devam etmektedir.¹³⁸ 20.000 akçelik değerin üzerinde timar tasarruf edenler ise her bir 5000 akçe için bir cebelü getirirdi.¹³⁹

Timar tayinlerinde, merkezin doğrudan doğruya belirleyici olup olmayacağı da timarların gelirlerine göre belirlenmekteydi. Küçük timarların dağıtımında *beylerbeyinin* müdahale ve tayin yetkisi vardı ve beylerbeyi kendi tuğrasını taşıyan beratla –merkeze sormaksızın- doğrudan tayin yapabiliyordu. Daha büyük timarlarda ise beylerbeyi ancak sipahiye “tezkere” verip tayini merkeze teklif edebilir, sipahi bu tezkireyle en geç 6 ay içinde İstanbul’a gider ve beratını merkezden alırdı. İşte bu ayırmda, 6.000 akçeye kadar olan timarlar beylerbeyinin berat verebildiği timarlar olup bunlara *tezkiresiz timarlar*; 6.000 akçe civarından daha büyük gelirleri ihtiva edip ancak merkezden atama ile alınabilenlere ise *tezkireli* timarlar denilmekteydi. Bu şekilde bir ayırım olmakla birlikte, merkezden büyük yetkilerle gönderilen timar *defterdâr* ve *kethüdaları*, tevzi işlemlerini denetlemek ve gerekirse beylerbeyini ikaz hatta merkeze bildirmek durumundaydılar.¹⁴⁰

Timar dağıtımında, *kul* ve *devşirme* zümresiyle, *sipahizade* olanlar arasındaki timar büyüklük farklarının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Örneğin sancağa çıkan bir yeniçeri ağası 500.000, emir-i alemler 450.000 akçelik haslar şeklinde timarlar alabilirken, 20.000 akçe civarında bir timar tasarruf etmiş bir subaşının “yoldaşlık ile can baş veren” oğluna ancak 4 ile 6.000 arasında timarlar veriliyordu.¹⁴¹

¹³⁸ McGowan, **Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800**, s. 47.

¹³⁹ İnalçık, **Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi**, s.128.

¹⁴⁰ Barkan, “Timar”. s.315.

¹⁴¹ Barkan, “Timar”. s.315. Barkan burada, devletin üst kademesine verilen timar gelirlerinden, sipahizadelerin aldığı timarlara kadar, gelirlerine göre azalan bir tasnif yapmıştır. Esas olarak vurgulamak istediği konu ise, timar gelirlerinin daha çok kul ve devşirme zümresinin elinde toplanması ve bunun doğurduğu sonuçlardır.

Merkezi idare tarafından sıkı denetime tabi tutulan *timar* ordusu kendi gelirini nakdi ve ayni olarak toplamaktaydı.¹⁴² Devlet, yerel örf ve adetlerden kaynaklanan çoğu vergiyi *timar* sahiplerine bırakılmıştı. Öşür vergisi de timar içerisindeydi, aynen mahsul olarak tahsil edilmesi gereken ve kırsal vergilerin en az yarısını teşkil eden bir vergiydi. Ayni olarak tahsil şartı olmasına rağmen, uzun sefer mevsimi boyunca yanlarında mümkün olduğu kadar nakit bulunmasını isteyen timar sahipleri, özellikle tahıl fiyatları düştüğünde defterde kayıtlı miktar öşürlerini nakit olarak toplamayı tercih ederlerdi. Sonuç olarak, timar gelirlerinin yaklaşık yarısı nakit, yarısı da ürün olarak (aynen) toplanırdı.¹⁴³

*“Toplam timar gelirlerinin yaklaşık yarısını köylünün ürün olarak ödiyor olması, 16. yüzyılda devlet gelirlerinin yaklaşık 5’te 1’inin (100 milyon akçelik bölümünün) ayni olarak tahsil edilmesi demektir”*¹⁴⁴

Reyanın, vergileri nakdi ödemekle beraber, ayni olarak ödemesi timar sahibi bazı zorluklarla karşılaşılıyordu. Daha önce bahsettiğimiz gibi, geliri nakde çevirmek için taşıma ve satma işlemleri gerekiyordu. İkinci olarak da genelde vergi ödeme dönemleri olan yaz sonu veya güz döneminde sipahi seferde olup timarının başında mevcut bulunmadığı için borcu toplayacak bir aracılara ihtiyaç duyuyordu. Bu gelir toplama işi, 16.yy sonunda uzayan seferle daha da sorunlu hale geldi.¹⁴⁵

Sipahinin nakit ihtiyacı, bazı yaptırımları da beraberinde getirdi. Mahsulün paraya tahvili, özellikle kolay ulaşılan pazarlar ve kolaylıkla paraya çevirebilen üzüm gibi ürünler değil ise, zor ve zaman alıcı olabiliyordu. Bu yüzden pazarda bir müddet yalnızca timar sahiplerinin mallarını satma mecburiyeti olabiliyordu. Timar sahibi, kendi malları

¹⁴² McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, s. 47.

¹⁴³ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1, 1300-1600*, s.111.

¹⁴⁴ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1, 1300-1600*, s.131.

¹⁴⁵ Imber, “Government, Administration and Law”, *The Cambridge History of Turkey, Volume 2, The Ottoman Empire as a World Power, 1543-1603 içinde*, s. 231.

haricinde kalan reayanın mallarını mühürleyerek pazarda bir müddet *tek satıcı* olabiliyordu. Bu işleme *monopolya tutmak* denirdi.¹⁴⁶

Devlet gelirlerinin en büyük bölümü askeri harcamalara ayrılmaktaydı. 1528 yılında, düzenli ordunun tamamına, yani eyalet süvarisi ve başkentteki daimi orduya ayrılan toplam gelirler 265 milyon *akçeyi*, yani 537 milyon *akçelik* toplam gelirlerin yaklaşık yarısını buluyordu. Fakat daimi ordu ile sipahi ordusunun bazı maliyet farklılıkları vardı ki bu devlete yükü açısından oldukça önemliydi. Daimi merkez ordusu mensuplarına maaşlarına ek olarak her mevsim elbise, her yeni sultan tahta çıktığında ikramiye olan *cülus bahşisi*, sefer bahşisi ve özel sefer harçlığı verilirken, topraklı süvariler, seferde yiyecek içecek dâhil her türlü masraflarını ve savaş için gerekli teçhizatları kendileri karşılıyorlardı.¹⁴⁷

Timarda bir hesaplanan değer bir de reel değer vardı. Örneğin bir sipahinin defterinde 20.000 akçe yazılı olmasına rağmen 17.000 akçelik bir hasılat elde ettiyse, yine de zeamet olarak kabul edilir, timar statüsüne inmezdi.¹⁴⁸ Bir diğer uygulama, vergi memuru, hesaplamalarını yaptıktan sonra defterde yazılı olan teklif ile reel hâsıla arasında fark varsa, bu farka el koyabilirdi.¹⁴⁹ Bu uygulamalar önceki bölümde bahsettiğimiz gibi, sipahinin gelirinin, kanunen defterde yazılı olan olması kuralı ile ilişkilidir.

Osmanlılar, bünyesindeki farklı ordu tiplerini farklı finansman şekilleriyle sağlamıştı. Devlet bünyesinde bulunan bu ordu türleri ve vergilendirme şekilleri arasında geçişler mümkündü. Mesela, *ulufe* sahibi bir askerin timara geçmesi mümkündü, günlük 10 *akçe* civarında kazanan bir ulufe ile bir timarı değiştirmek için, bu timarın 3.600 değerinin 3.600 akçenin altında olmaması beklenirdi. *Ulufenin* yevmiye hesabıyla hesaplanıp üç ayda bir olmak suretiyle yılda dört kere ödenmesine karşılık timarda, kaynağının doğası gereği birden çok kere olmak üzere farklı dilimlerle ödeme yapılabildiğini hatırlatmak yararlı olacaktır.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Barkan, "Timar". s. 312.

¹⁴⁷ İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1, 1300-1600, s.131.

¹⁴⁸ Soyudoğan, Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455- 1693), s.35.

¹⁴⁹ Quataert, **The Ottoman Empire 1700-1922**, s.30.

¹⁵⁰ Soyudoğan, Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455- 1693), s. 25.

Görüldüğü gibi timar sistemi, 14. yüzyıldan itibaren yükselip 16. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı ekonomisinin temel unsurlarından olmuştur. Bununla da kalmayıp, hukuki ve içtimai nizamın üzerine kurulduğu bir sistem halindeydi. 16. yüzyıl ise birkaç açıdan bazı dönüm noktalarını teşkil etmekteydi ve bu doğal olarak, dar anlamda Osmanlı toprak rejimini geniş manasıyla da tüm ekonomiyi etkiler hale gelecekti.

Ekonominin işleyişinde, yasal düzenlemelerin payı inkâr edilemez. Fakat bu düzenlemeler ne kadar iyi olursa olsun, ekonomiyi tek başına belirleyemez. Her hâlükârda geçerli olmakla birlikte özellikle de zirai ekonominin hâkim olduğu bir düzende, nüfus hareketleri, fiyat dalgalanmaları ve devrin ekonomik konjonktürü oldukça önemli roller oynar.

Osmanlılarda timarın, devletin ve toplumun işleyişine hâkim olduğu 16. yüzyıl, Batı Avrupa’da başlayan fiyat hareketlerinin doğurduğu ticaret ve Amerikalıların keşfiyle bollaşan değerli madenlerin bu ticaret aracılığıyla fiyat artışlarına sebep olduğu bir dönemdi. Osmanlı ekonomisinde ise, yaşanan enflasyonu sadece değerli maden girişlerine bağlamak doğru olmaz. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, tarımsal üretimin nüfus artışının gerisinde kalması ve artan devlet harcamalarının finansmanı da enflasyonda etkili olmuş, 1580’lere kadar oldukça sınırlı kalan enflasyon, yüzyılın başından 1580’lere kadarki dönemde %80 dolayında artmıştı.¹⁵¹

Timar sisteminin dönüşümü bölümünde daha ayrıntılı değinilecek olmakla birlikte, burada esas belirtmek istediğimiz fiyat artışlarının nedeni, yönü ve miktarı üzerinde tetkikler¹⁵² yapmak değil, fiyat hareketlerinin timar sistemi ve dolayısıyla Osmanlı toplumuna olan etkisidir. Zirai temelli olan ekonomide, yıllık ince hesaplamalarla belirlenmiş vergi oranları, hem iç güvenliğin hem savaşların hem de içtimai nizamın finansmanında kullanılıyordu ve meydana gelecek değişimler kendilerinden daha büyük etkilere yol açabilecek mahiyetteydi. Çünkü Osmanlı

¹⁵¹ Pamuk, **100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, s.99-100.

¹⁵² Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. Şevket Pamuk, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Fiyat Devrimine Yeniden Bakış*”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt 3, s. 193-202.

vergileme sistemi, birçok farklı grubu bir araya getirmiş ve onları belirli ilişkiler ağı içerisinde birlikte çalıştıracak bir denge durumuna erdirmişti.¹⁵³

1.4.1. Vergilendirme Meselesi ve Timar Sistemi İçerisindeki Vergiler

Osmanlı maliyesinde vergi ve harçların genel adı olan *tekâlif*, İslam devlet yapısında *tekâlif-i şer*'iyye ve *tekâlif-i fevkalâde* olarak ikiye ayrılır. Şer'i hükümlere dayanan ve ayrıntıları fıkıh kitaplarında mevcut olan ilk türün dışında kalan vergiler *tekâlif-i fevkalade* olarak adlandırılır ve bu kısım vergiler de *tekâlif-i örfiyye* ve *tekâlif-i şâkka* olarak iki kısımdır.¹⁵⁴ Bu ayırım genel olarak *şer-i vergiler* ve *örfi vergiler* şeklinde ikili bir ayırımla özetlenmiş hâliyle kullanılır.

“*Tekâlif-i şer*'iyyenin esasları dörttür: *Zekât*, *öşür* (çoğulu *âşâr*), *haraç* ve *cizye*. Osmanlılarda alanı genişletilen ve *tekâlif-i şer*'iyye arasında gösterilen vergi türleri ise şunlardır: *Cizye*, *öşür*, *dimos*, *sâlâriyye*, *basma akçesi*, *boyunduruk*, *ağalık*, *kulluk hakları*, *çift akçesi*, *timar sisteminin uygulanmadığı yerlerin eyâlât-ı mümtâze vâridâtı*, *imaretler mâl-ı maktûu*, *gümrükler*, *madenler*, *emlâk- i emîriyye*, *emlâk-i mazbuta*, *hâsılât-ı mütenevvia*, *mukataat* ve *iltizâmat bedelâtı*, *selâmet akçesi*, *toprak bastı parası*, *çit parası*, *ağnam*, *kasaphâne*, *salhâne*, *serhâne*, *kellehâne*, *paçahâne bâclarıyla kelle*, *ayak*, *ciğer parası gibi vergiler* ve *âdet-i ağnâm*, *ondalık ağnam*, *geçit*, *otlak*, *yaylak*, *kışlak*, *ağıl*, *dem*, *balta*, *serçin*, *derçin*, *zebhiyye*, *mürde bâcı*, *deve*, *camus*, *öküz*, *inek*, *at*, *ester*, *merkep*, *canavar*, *dönüm*, *zemin*, *çift*, *çiftbozan*, *tapu*, *âsiyâb*, *bahçe*, *bostan*, *bağ*, *fevâkih*, *küvâre*, *kovan*, *penbe*, *harîr*, *şira*, *mücerred*, *raiyyet*, *bennâk*, *bâd-ı hevâ*, *caba akçesi*, *arûs*, *ispenç*, *cürm ü cinâyet*, *ihtisap*, *yava* ve *kaçkun*, *beytülmâl resimleri gibi resim* ve *harçlar*. Bunlar düzenli biçimde tahsil edildiğinden *zekât*, *öşür*, *haraç* ve *cizye* temel kavramları çerçevesine alınmış veya böyle yorumlanmıştır.”¹⁵⁵

¹⁵³Karen Barkey, *Empire of Difference, The Ottomans in Comparative Perspective* içinde, “Linda Darling, **Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560–1660**” (Leiden, The Netherlands, and New York: E. J. Brill, 1996), s.136.

¹⁵⁴ Ahmet Tabakoğlu, “Tekâlif”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 40, s. 336.

¹⁵⁵ Tabakoğlu, “Tekâlif”.

Yukarıda sayılan bu vergilerin büyük kısmı timar sistemi içerisinde yer aldığından, *şer'i*, yani İslam hukuku ve devlet geleneğinden kaynak bulmuş vergilerin, hem Osmanlı timarının hem hazine gelirlerinin temelini oluşturduğunu düşünmek yanlış olmaz. Zira *şer'i* vergilerin, toplam gelirler içerisinde sürekli olan ve oran olarak da daha fazla tutarlara ulaşan vergiler olduğu gözlemlenebilmektedir.

Örfi vergilere gelince, bunların *şer'i* hükümlerden tamamen bağımsız veya onlara muarız olduğu çıkarımı yapılmamalıdır. Çünkü örfün yaşaması *şeriatın* izni dâhilinde mümkün olabilmektedir, başka bir deyişle örf *şeriatın* bünyesindedir. Bir karşılıklı ilişki çerçevesinde bakılınca da, fıkıh metinlerinde görülebileceği üzere örf, *şeriatın* kaynakları arasındadır.

Bu tip vergiler, örfe dayanan, geleneksel veya “sultânî” (devletten kaynaklanan) bir takım vergiyi içermekteydi ki bunlara *avarız* türü vergiler, para cezaları, *gelin-gerdek resimleri* ya da hukuki muamele resimleri gibi ödemeleri içeriyordu. Osmanlılar, *şer'i* vergileri toplama konusunda oldukça kararlıydı. *Örfî – Sultânî* vergilere gelince, kendilerinden önce alınagelmiş ve Osmanlı rejimine açıkça aykırı olmayan bütün vergileri sürdürmeye özel önem verirlerdi. Daha önceki dönemlerde o topraklarda yaşamış köylülerden feodal lordların angarya hizmet olarak aldığı hizmetleri örfî vergi şeklinde nakde çevirme gayreti vardı.¹⁵⁶ Bu şekilde, eski düzene ait vergileri iptal etmek yerine onları *rûsum-i örfiye* veya *tekâlif-i örfiye* adıyla sisteme dâhil ediyorlardı.¹⁵⁷

Kısaca sistem, vergilendirebileceği her kaynaktan faydalanmayı tercih ediyordu. Fakat üretimi sürdürebilmek ve benimsediği adalet ilkesini uygulamak adına devlet, vergileri büyük oranlarda ve altından kalkılamayacak bir yük olarak uygulamıyordu. Osmanlılarda vergi oranı, ortalama olarak toplam gelirlerin %15'ini geçmezdi.¹⁵⁸

¹⁵⁶ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.110.

¹⁵⁷ Elbette, nakit ekonomisinin yeter derecede gelişmediği bir ekonomide bütün aynı hizmetleri nakdi vergiye çevirmek mümkün olmayacaktı, bu konuda köylünün sipahiye ev yapması öşrü en yakın ambara götürmesi gibi mesuliyetlerinden bahsetmiştik, tekrar hatırlatmakta fayda görüyoruz.

¹⁵⁸ Tabakoğlu. *Osmanlı Mali Tarihi*, Basılmamış ders notları.

Osmanlı İmparatorluğu'nda hâkim üretim tipi küçük zirai işletmecilikti ve 1840'larda dahi Anadolu'da yapılan bir araştırma, sınırlar içerisindeki toprakların %80 civarında bir kısmının 60 dönümden küçük işletmeler tarafından ekilmiş olduğunu göstermekteydi.¹⁵⁹ Devletin üretim ve dolayısıyla vergileme sisteminin üzerine kurulu olduğu köylülerin açık ve merkeze uzak arazide korunması, üretimlerinin sürdürülebilmesi, denetlenebilmesi ve yeniden dolaşıma sokulması, kendi topladığı vergilerden geçinen devlet memuru statüsündeki sipahilerin varlığı ile mümkündür. Başka bir deyişle, *çift-hâne* diye nitelendirilen küçük zirai aile işletmeleri üzerine kurulu sistemin ayakta kalması için *timarlar* hayati önemdeydi.¹⁶⁰

Timar bünyesinde, farklı kalemler altında özenle toplanan vergilere karşılık, bazı vergi muafiyetleri de vardı. Daha çok, padişah hasları, sultan ve vezir vakıfları, üst rütbeli idarecilerin hasları, zeametleri ve diğer bir takım *serbest timarlar*, idari bakımdan olduğu gibi mali bakımdan da bazı imtiyazlara sahipti. Bu timarlarda *rüsüm-u serbestiye* denilen, bazı kısımları da *niyabet* ve *bad-ı hava* isimli vergiler, tam ve ayrı olarak dirlik sahibinindi. *Gelin (gerdek) resmi*, tapu bedeli, koruculuk (*deşt-banlık*), hakları, kaybedilmiş hayvanların bulunmasıyla ödenen resim, koyun, tütün, otlak ve kışlak resimleri tam ve müstakil olarak timar sahibine terk edilmiş bu haklar arasındaydı. Ayrıca ilk dönemlerinden itibaren uzun müddet serbest timar sahiplerinin, devletle alakası olmayacak surette- imtiyazlarında kalmış bir takım önemli vergileri de şu şekilde sıralamak mümkündür:

- *Cürüm* veya *cerime*, adam öldürme, zinadan yakalanma, at hırsızının elinin kesilmemesi durumunda ödeyeceği ceza gibi resimler
- Kaçak köle, cariye veya hayvanların yakalanmasına ödül mahiyetinde verilen *muştı* ve bunların sahibi 3 ay boyunca ortaya çıkmazsa satımdan elde edilen *satı bedeli*

¹⁵⁹ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları" **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt 3, s.18.

¹⁶⁰ İnalçık, Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, s. 245- 247.

gibi resimler tamamen serbest tımar sahibine bırakılmış vaziyetteydi. Ayrıca av hayvanlarının postlarının sancak-beyine değerinin altında düşük fiyatlardan satmak da, sancak-beyinin ciddi kâr elde ettiği uygulamalardandı.¹⁶¹

Bu tip idari ve mali imtiyazları, devletin vergi hakkında bir feragati gibi görmek yerine, hasların, zeametlerin ve bazı diğer tımarların bu türden serbestliğini, bürokrasinin idari ve mali yüküne kolaylık sağlaması olarak okumak daha sağlıklı bir yorum olabilir. Bu sayede devlet, idari işlerin finansmanını daha az maliyete katlanarak yapmakta ve muhtemelen bu işleri, merkezde toplama ve oradan yürütme yönteminden daha hızlı ve masrafsız olarak halledebilmekteydi.

¹⁶¹ Paragraftaki bütün bilgiler Barkan'dan alınmıştır. Barkan'ın ifadesiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun adli düzeni icabı, herhangi bir cezanın tatbiki için bütün suçların kadı kadı mahkemeleri önünde usulü veçhile tespit edilerek hükme bağlanmış bulunması lazımdı. Ne kadar kudretli kişiler olursa olsunlar, tımar sahipleri, reyanın hukuk ve ceza davalarına bakmak ve onlara ceza tayin etmek yetkisine sahip değillerdi. Buna karşılık serbest tımarlarda, alınan kararı tatbik selahiyeti ile birlikte, para cezalarının tamamını kendi hesabına toplamak dirlik sahibinin elinde idi. Serbest olmayan tımarlarda ise tımar sahipleri bu bedelleri bağlı buldukları sancak-beyi veya subaşıyla paylaşmak zorundaydı, hatta tamamını da verebilirdi. Ağır cezaların tatbiki zamanla sancak-beyine bırakılmıştır. Fakat affedilenlerden cerime alınması başta raiyyet sahibinin zamanla "benim toprağımda oldu siyaset benimdir" diyen toprak sahibine bırakılabilmiştir. Bkz. Barkan, "**Tımar**", s. 310-311-312.

1.5. Timar Sistemi'nin Dönüşümü

16. yüzyıla kadar timar sistemi tarafından beslenen *timarlı sipahi* ordusunun sayısal ve taktiksel olarak Osmanlı ordusunun merkezini oluşturduğu görüşü,¹⁶² literatürde genel kabul görmüş haldedir. 16. yüzyıldan itibaren, timarlı sipahilerin savaş alanlarındaki mevcudiyetleri ve performansları üzerinden bir takım eleştiriler yapılagelmiş, 17. yüzyıl ise bölgesel timarlı sipahi ordusunun artık kullanımda olmadığı dönemler olarak görülmüştür.¹⁶³

Gerçekten de, seferlerdeki sayımlara ait rakamlar, timarlı sipahi ordusunun savaş meydanındaki mevcudiyeti konusunda ciddi problemlere işaret etmektedir. Sefere katılmamanın, maddi cezalar, timarın elinden alınması hatta idama kadar götüren ağır yaptırımlarına rağmen, Aynî Ali'nin verdiği rakamlar, örneğin Rumeli eyaletinde cebelüleriyle beraber 33.000'i bulması gereken sipahi ordusunun 2.000'i bulmadığı gibi oldukça şaşırtıcı durumları gösteriyordu.¹⁶⁴ 1621 seferinde toplam 15.058 olan sipahi sayısı, 1655'te 6.052 civarındaydı.¹⁶⁵ Başka bir ifadeyle, 17. yüzyılda gelindiğinde timarlı sipahilerin Osmanlı orduları içindeki oranı oldukça azalmış görünüyordu. Fakat bu rakamlar, Barkan'ın da vurguladığı gibi, birkaç nedenden dolayı, timarlı sipahi ordusunun sıhhat durumunun tam göstergesi değildir. Bu nedenler arasında, bazı dönemlerde birden çok cephede savaşıyor olması, bir cephedeki sayımlarda doğal olarak eksikliğe yol açması, uzun savaşlar nedeniyle dinlenmek üzere cepheye çağırılmayan timar sahiplerinin olması gibi durumlar sayılabilir.

Genel anlamda veriler göstermektedir ki timar sisteminde bir dönüşüm yaşanmıyordu. Peki, bu dönüşümü nasıl okumak gerekir? Timarın askeri yönünde beliren bu aksamanın nedeni ve bütün sistem içerisindeki etkileri nelerdir? Bu bölüme kadar, timar sisteminin genişleyen topraklar ve istikrarlı bir ekonomi altındaki seyrini

¹⁶² Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1912*, s. 30.

¹⁶³ Virginia Aksan, "War and Peace" *The Cambridge History of Turkey, Volume III 1603-1839*, s. 82.

¹⁶⁴ Barkan, "Timar", s.320, 326.

¹⁶⁵ İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, s.130.

aktarıırken, bir yandan da sistemin kanunlarla çizilmiş teorik yönünü ele almış olduk. Ki timarla ilgili çalışmalarda daha çok timarın erken dönemlerine yoğunlaşıldığı ve nispeten daha kolay olan hukuki çerçevesi üzerinde durulduğu görülmektedir. 16. yüzyılın sonlarından itibaren timar sistemini seyrine dair çalışmalar ise, ilk dönemlerine nispeten daha az olmakla beraber, dönüşümünün nedenlerine dair bir uzlaşıya da varabilmiş değillerdir.

Timar sistemi, hem toplam gelirler içindeki büyük payı, hem ordu içindeki sayısal çokluğu, hem de Osmanlı üretim tarzı olan küçük aile işletmesi tipinin uygulatıcısı olarak, özellikle 15. yüzyıl başlarından 16. yüzyıl sonlarına kadar oldukça etkili olmuşken, 17. yüzyıl ise bölgesel timar ordusunun etkisini yitirme dönemi olarak bilinir.¹⁶⁶

Timar işleyişinin neden ve nasıl bozulduğuna dair görüşlerin bir bölümü, timarı daha çok askeri bir teşkilat olarak gördüklerinden olacak, bozulmayı da askeri ve bürokratik temelli kabul etmiştir. Örneğin Aynî Ali, 16. yüzyıldan itibaren devamlı harplerin ve Celâli isyanlarının sipahi için bir fakirleşme doğurduğunu inkâr etmese de, sorunun kaynağının esas olarak devlet kadrolarındaki karışıklıklara bağlar. Yolsuzluk, rüşvet gibi problemlerin -timar tevcihleri, idaresi ve denetlemesinde büyük sorunlara yol açmak suretiyle- sistemin çöküşünü hazırladığını savunur. Ayrıca ona göre, itibar kazanmanın savaşçılık/mertlik değil, maddi kazanç elde etmeye dönmesi de iş adamı vasfındaki sipahilerin doğmasına sebep olmuştu. Yani onurlu, soylu ve savaşçı sipahi, yerini rüşvetle timar kapan ve itibarını parayla elde etmeye çalışan tipler haline gelmişti.¹⁶⁷

Koçi Bey'in 1632'de IV. Murat'a takdim ettiği layihalar da genel olarak timar sistemindeki bozuklukları ele almıştır. Timar teşkilatının İmparatorluğun temeli olduğuna olan inancı doğrultusunda sistemin zaruretini vurguladıktan sonra, merkezden yapılan tevcihlere itiraz edip timar sisteminin bozulmasındaki en önemli unsurun timar

¹⁶⁶ Virginia Aksan, "War and Peace", s.82.

¹⁶⁷ Barkan, "Timar", s.320-321.

topraklarının, merkezi atamalar sonucunda askeri hizmetlerden uzaklaşıp para ile alınıp satılabilen bir unsur haline gelmesi olduğunu söyler.¹⁶⁸

Benzer şekilde, Ömer Lütfi Barkan, timar sisteminin bozulması ve ıslah teşebbüslerine dair görüşlerini belirtirken *timarın soysuzlaşması* üzerinde sıkça durmuştur. Tez çalışmamız boyunca sıklıkla başvurduğumuz *Timar* maddesinde Barkan, timar tevcihlerinde zamanla değişen temayül üzerinde durur. Timarların “padişah ekmeğiyle perverde olmuş” sipahizadelerden ziyade, merkezde nüfuz sahibi kişilerin ellerine veya soysuz dediği, geçmişten sipahi mirasını almamış ve uzun vadede timarının selameti için çalışmayan kişilerin eline geçmeye başlamasını vurgular. Bu durumun zamanla timar gelirlerinin, askeri ve içtimai bir hizmet olmaktan çıkarak, hisse senedi benzeri kolayca takas ve tedavül edilir hale geldiğinden bahseder.¹⁶⁹

Timar tevcihlerinin miras yollu olanından ziyade merkezi kadrolar şeklinde askeri zümreye verilmesi meselesi, Douglas Howard’ın çalışmasında da kendisine yer bulmuştur. Howard, 1563 ile 1611 arasında bölgesel idarenin öneminde görülen azalışa dikkat çekmiş ve Aydın bölgesindeki ruznamçe kayıtlarından aldığı verileri kullanmıştır. Bu süre zarfında geleneksel tevarüs eden sipahi sınıfı 1563-64’te %63,8 iken 1610-11’de %9’a gerilediğini hesaplamıştır.¹⁷⁰ Yani Douglas Howard da, timar tayin usullerinde bir dönüşüm olduğunu iddia etmektedir. Sipahilik mesleğiyle iştigal edenlerin oğullarının, istisnalar hariç, sipahi olması beklenirken, bu oranın bu derece düşmüş olması, timar tevcihlerinde yaşanan bürokratik problemlerin veya dönüşümün bir işareti olarak görülebilir.

Timarların intikal usulünde bir değişme olması sebebiyle, timarın “soysuzlaşması”, ticarileşmesi ve askeri bir güç olmaktan çıkıp kâr vasıtası olmaya

¹⁶⁸ Mustafa Akdağ, *Timar Rejiminin Bozuluşu*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 3, Sayı 4, s.420-421.

¹⁶⁹ Barkan, “Timar”, s. 317.

¹⁷⁰ Douglas Howard, *The Ottoman Timar System and its Transformation 1563-1656*, Indiana, 1987.

başladığı görüşüne karşılık, timardaki dönüşümün sebebi olarak intikal usulünü incelemeyen çalışmalar da vardır. Linda Darling, icmal defterlerini kullanarak 1580-1632 yılları arasında eyalet kayıtlarından çıkardığı verilerde timarların miktarlarını tespit etmeye çalışmış, 17. yüzyılda timarların sahiplerinden oğullarına intikalde 16. yüzyıldakine benzer yoğunlukta olduğunu tespit etmiştir. Özellikle geç 16. yüzyılda timarların sipahizadelere intikalindeki azalışı kabul etmekle birlikte, bunun bürokrasideki bir bozulmadan ziyade timarın kaidelerinden olan savaş alanında başarı göstermekten kaynaklandığını savunmuştur. Savaş meydanında başarılı olanların timarlı sipahi oğullarından çok, askeriye ve reayadan insanların olduğunu ve intikallerde görülen farklılığın doğal olduğunu iddia etmekle birlikte, esasen -nasihatnâmelerde söylenilen aksine- timarın dönüm noktası olarak bilinen 1580’lerden önceki timar dağılımı ile 17. yüzyıldaki timar intikallerindeki oranların çok yakın olduğunu vurgulamaktadır.¹⁷¹

Linda Darling’in tespitinde belirtilmesi gereken bir nokta vardır ki, Darling, “*ecnebileşme*” diyebileceğimiz bir kavram kullanmış ve bahsedilen süreçte timarın bu ecnebilere değil yine eskisi gibi bir usulde dağıtıldığını iddia etmiştir. Bunu yaparken de ecnebi zümresinin karşısına timar sahibi oğulları, saray ve bölgesel yönetici, devletten emekli olmuş kimseler ve devşirmeleri koymuştur. Bu nedenle Darling’in yaptığı hesaplamaları, Barkan’ın iddiasını çürüten bir argüman olarak alamayız, çünkü Barkan timar intikallerinde bir ayırım yaparken, soysuzlaşma dediği mefhumda ecnebilere değil sipahizade olmayan diğer herkesi kast etmiş ve buna ehl-i örf dediğimiz bir takım asker-yönetici zümreyi de dahil etmiştir.

Timar tevcihlerinin kimlere yapıldığı ve timar gelirlerine hangi zümrelerin sahip olduğu meselesi oldukça önemli olup, özellikle timarın askeri yönündeki zayıflamayı açıklayabilmek adına büyük önem arz etmektedir. Görüldüğü gibi, yukarıda andığımız müellifler, timar sisteminin bozulması deyince, daha çok askeri bir teşkilat olarak nicel ve nitel zayıflaması üzerinden gitmişler ve bu yönde zayıflamasını da dışsal nedenlerden ziyade içsel nedenlere bağlamışlardır.

¹⁷¹ Darling, “*Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar –Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century- Part II, Including the Seventeenth Century*”, s.2.

Benzer şekilde Ayni Ali, defter emini olması sebebiyle daha çok bürokratik ve askeri açıdan bakması muhtemel olan, sorunu içerideki bozulmada görmüş ve buraya yapılacak bir müdahale ile işleyişin düzeltilebileceğini düşünmüştür. Benzer şekilde Koçi Bey, timarın bozulmasını daha çok askeri teşkilat üzerinden değerlendirmiş, Barkan, J. Deny ve İnalçık da benzer vurgular yapmıştır. Bu görüşlerin, çok büyük oranda doğruluk payı içermekle birlikte, timarın bütün bir sistem olarak bozulmasını değil, askeri bir teşkilat olmaktan çıkmaya doğru geçirdiği safhaları anlattığını söylemek daha doğru olabilir.¹⁷²

Koçi Bey, timar sistemini *kuruluş nizamındaki muvazenenin* temel unsuru olarak görmüş, bu yüzden timar sisteminin yok olmasını Osmanlı'nın siyasi ve askeri olduğu kadar, içtimai ve iktisadi temellerini de sarsıp memleketin harap olmasına zemin hazırlayan neden olarak kabul etmiştir. Bu yüzden olacak, Koçi Bey, askeri bozgunlar, iç isyanlar vesair bütün problemleri timar sistemindeki bozulmaya bağlamış ve 1632'de sunduğu ıslah tedbirlerinde sistemin ıslah edilmesini savunmuştur.¹⁷³

Barkan, sistemin ihya ümidini “romantik bir muhafazakârlık” olarak görse de, Koçi Bey'in bu görüşü rasyonel nedenlere bağlanabilir. “*Kâtip Çelebi'nin verdiği rakamlar, meselâ 1560 sıralarında, 40 bin Kul'a yılda 1223 yük akçe ulufe verilirken, 1623 sıralarında, 100 bin kul askerine 4 bin yük akçelik ulûfe vermek icap etmişti. Görülüyor ki yarım asırdan fazla bir zamanda Hazinesinin yalnız kul için katlandığı ulûfe masrafı üç misline yakın bir artış göstermişti.*”¹⁷⁴ Bütün problemlerin yanı sıra, hazineye ait bu veriler de, bürokrasinin içinde olan bir müellifin, çok daha az maliyetli olan sipahi ordusunu ıslah arzusunu daha mantıklı temellere dayandırmaktadır.

Timar sisteminin gerilemesini açıklamaya çalışan başka bir görüşte ise, gerileme nedenini 16. yüzyılda dünyada yaşanan askeri devrim, yani savaş metodu ve teknolojisindeki değişimin yansımaları üzerinden açıklamaktadır. Burada, timarlı sipahi ordusunun gerilemesi, merkezi bürokrasideki atama sorunları üzerinden değil, timarlı

¹⁷² Akdağ, *Timar Rejiminin Bozuluşu*, s.422.

¹⁷³ Barkan, “Timar”, s.321.

¹⁷⁴ Akdağ, *Timar Rejiminin Bozuluşu*, s.427.

ordunun yapısı ile, bulunduğu dönemdeki değişimler arasındaki dengeler üzerinden okunmaktadır.

Modern devlete geçişin ilk safhalarının, erken 17. yüzyıldan itibaren yaşanan askeri devrimle birlikte başladığını, büyüyen bürokrasilerin ve finansmanı için ciddi krediler gereken orduların rasyonelleşmeye sebep olduğunu savunan bu görüş, askeri sistemle birlikte yapısal ve davranışsal dönüşümlerin de yaşandığını öne sürer.¹⁷⁵

Osmanlı'da da, devletin büyük hedefleri uzun yıllar aynı kalırken, uygulamalar bölgeden bölgeye ve dönemden döneme değişiklik gösterirdi. Kaotik gibi görünen kararlar, bölgesel durumların etkin çözümleri için oldukça rasyoneldi.¹⁷⁶ Bu rasyonel tutum, devletin verimsiz gördüğü bir uygulamada revizyon veya değişim yapma refleksini de beraberinde getirebiliyordu. Bu doğrultuda, askeri alanda dünyada yaşanan bu dönüşüm, Osmanlı'yı da etkileyecekti ve devlet buna kayıtsız kalmayacaktı.

1593-1606 uzun Habsburg savaşı sırasında Osmanlı tımarlı ordusunun hem meydana az görülmesi hem de düşman karşısında yeter düzeyde etkili olamaması, tımarlı sipahi ordusu hakkında güvensizliğe ve bu alanda bir reform düşüncesine yol açtı.¹⁷⁷

Tımar sisteminde görülen bu gerilemeyi veya daha doğru bir ifadeyle, tımarlı sipahi ordusunun sayısal ve niteliksel olarak yaşadığı aksamayı, askeri hususiyetlerle açıklayan birkaç görüşü burada zikredeceğiz.

Bunlardan biri, Osmanlı Devleti'nin değişen savaş tarzıdır. 14 ve 15. yüzyıllarda, sürekli piyade ordusu, süvari ordusu haline geldi, ki bu süvari ordusu tımarlı sipahilerdi.¹⁷⁸ Fakat 16. yüzyıl savaşlarının daha çok kuşatma savaşları halinde olması, piyade tipi ordunun atlı sipahi karşısında artan önemini getirdi. Özellikle kale kuşatmaları

¹⁷⁵ Aksan, "War and Peace", s. 83.

¹⁷⁶ Barkey, *Bandits and Bureaucrats / The Ottoman Route to State Centralization*, s.57.

¹⁷⁷ Aksan, "War and Peace", s. 84.

¹⁷⁸ Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1912*, s.30.

piyade ihtiyacını artırıyordu.¹⁷⁹ Bu azalan talep, tımarlı ordusunun gerilemesinde etkili olmuştur denebilir.

İlerleyen süreçte ise kuşatma savaşları, kalelerin ve büyük topların gelişmesiyle birlikte etkisiz veya çok maliyetli hale geldi. Uzun kuşatmayı sürdürebilmek, bu süre içerisinde sayısı 100.000'i bulan orduyu beslemek, ekipman sağlamak ve hareket ettirmek oldukça maliyetliydi ve bu sürdürülemez bir hale gelmişti. Ayrıca uzun kuşatma savaşlarının, eşkıyalık, ordunun yıpranması, vergi toplamanın zorlaşması ve askeri konaklatmaya karşı direniş yaratma gibi ekonomik ve sosyal maliyetleri de vardı.¹⁸⁰ Bu maliyetler, sistemin işleyişine zarar vermiş ve ordu finansmanını zorlaştırmıştı.

Savaş teknolojisi meselesine gelince, yaygın kanı Osmanlı askeri sisteminin, teknolojik açıdan muasırı Avrupa'dan geride kaldığı ve savaşlardaki başarısızlığının buna bağlı olduğu görüşüdür. Gabor Agoston, *Guns for the Sultan*'da, sipahi ve piyadenin birlikte katıldığı savaşların 18. yüzyıla kadar Avrupa için ciddi problemler doğurduğunu belirtirken, Osmanlı barut ve silah teknolojisinin, sanılanın aksine, Batı'nınkinden daha geride olmadığını da altını çizer.¹⁸¹

Osmanlı askeri tarihi üzerine çalışmış araştırmacılardan biri de Rhoads Murphey'dir. Benzer şekilde, Osmanlı ordusunun, döneminin Avrupa ordularından ciddi farklarla ayrılmadığını ve teknoloji açısından pek fark görülmediği şeklinde değerlendirme yapar.¹⁸² Bu çalışmalardan, bir dönüşüm olduğu açıkça görülmekle birlikte, bunu basmakalıp “teknolojik gerilik” ile açıklamanın çok sağlıklı olmayacağını anlıyoruz.

Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer konu, savaş teknolojisi ile sipahi tipi askerin uyumu meselesidir. Osmanlı'ya ateşli silahların girişi, Avrupa ile hemen aynı

¹⁷⁹ Darling, “*Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Tımar –Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century- Part II, Including the Seventeenth Century*”, s.3.

¹⁸⁰ Aksan, “War and Peace”, s. 84.

¹⁸¹ Linda Darling *Nasihatnameler, İcmal Defterleri and the Tımar –Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century- Part II, Including the Seventeenth Century* içinde, Gabor Agoston, **Guns for the Sultan, Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire, Cambridge University Press, 2005.**

¹⁸² Rhoads Murphey, **Ottoman Warfare, 1500 – 1700**, University College London (UCL) Press, 1999, s.13.

zamana tekabül etmekle birlikte, süvarilik, ateşli silahların kullanımını engelledi veya geciktirdi. Çünkü ateşli silahların at üstünde yeniden doldurulması oldukça zor oluyordu ve patlarken aşırı ses çıkararak silahlar atlar için uyumsuz değildi. Bu yüzden ateşli silahlar önem kazandıkça, süvariler ve dolayısıyla onun finansal temeli olan timar, gittikçe daha az uygulanabilir hale geliyordu.¹⁸³

Yani bir yandan değişen ihtiyaçlar bölgesel değil, organize ve profesyonel bir merkezi orduya ihtiyaç doğururken, diğer yandan da gelişen askeri sistemler timar uygulamasını zorlaştırıyordu. Timar sisteminin dönüşümde etkili olduğu kabul edilen bürokratik problemler, merkezden atamalarla bozulan sipahilik mesleği gibi nedenleri veri kabul edersek, askeri dönüşümün timar sistemini etkileyen bir âmil olduğu görülmektedir. Bunlardan ayrı olarak, durumun savaş teknolojisinde bir gerilikten ziyade, yapısal olarak bir uyumsuzluk ihtiva ettiği, daha doğru bir tespit gibi görünmektedir.

Sistemin dönüşümünü açıklayan bir diğer görüşe göre ise, 1530'lara kadar süren geniş yayılma harpleri sayesinde sorun ihtiva etmeyen timarda, yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan dönüşümün çeşitli nedenleri vardı. Bunlar arasında, yüzyılın ortalarından sonra meydana gelen ayaklanmalarda timar erbabından şahısların çoklukta olmasının Padişah'ın timar sistemine olan güvenini sarsması, karışıklıklar ve uzun harpler etkili olan faktörlerdi. Barkan'ın bu görüşüne oldukça yakın olan bu görüş, onun bahsettiği sorunların ve bunların olumsuz etkilerini kabul etmektedir. Fakat müellife göre tüm bunlar, timar sisteminin bozulma âmilleri değil, askeri bir teşkilat olmaktan çıkma yönünde geçirdiği safhalardır.¹⁸⁴

Timar sistemi dönüşümüne etki eden unsurları sayarken, fiyat hareketleri ve bu hareketlerin genelde tüm ekonomiye özelde timar sistemine etkilerini anmak da zaruridir. Daha önce belirttiğimiz gibi, Batı'dan giren değerli madenler ve ordu finansmanı için kullanılan *tağşiş*, 16. yüzyılın sonunda yüksek fiyat artışlarının görülmesine yol açtı; bu fiyat artışları karşısında, sahib-i arzın nominal gelirinin artmaması sebebiyle reel

¹⁸³ Quataert, The Ottoman Empire 1700-1912, s.30.

¹⁸⁴ Akdağ, Timar Rejiminin Bozuluşu, s.422-424.

gelirinde ciddi azalışlar yaşamasına sebep oldu.¹⁸⁵ Hem mesafe hem de teçhizat itibariyle daha maliyetli hale gelen seferlere, bir de fiyat artışları sebebiyle yaşanan reel gelir kaybı eklenince, tımarlı sipahiliğin meslek olarak cazibesini kaybetmesi anlaşılabilir bir durumdur. Yükselen fiyatlar ve sipahinin görece azalan geliri, iktisadi ve hukuki sorunları da beraberinde getirdi ve çözülmeye rol oynadı denebilir.

Timar sisteminin finanse ettiği askeri nizamın bozulmaya başlaması, devleti, ordusunu tamamen *ulufeli* askerlerden teşkil etmeye zorladı fakat bu ciddi bir maliyet anlamına geliyordu. Bunun da ötesinde bu değişiklik, vergi teşkilatının ve devlet işleyişinin üzerine kurulmuş olması dolayısıyla bütün sistemin yeniden kurulması demektir.¹⁸⁶ Devletin böyle köklü bir değişikliği 16 ve 17. yüzyıllarda yapabilmesi pek mümkün görünmüyordu. John Holdon'dan alıntı yapan Barkey'e göre ise Osmanlı zaten ne ticaret ve ekonomiye ciddi müdahale edecek kadar nüfuz sahibiydi, ne de her köye inip denetleme yapacak kapasitesi vardı.¹⁸⁷ Bu ifadenin ne kadar doğru olduğu tartışma konusudur. Fakat bir gerçek vardır ki timar sistemi, dönemin askeri, idari ve ekonomik nizamını önemli ölçüde şekillendirdiği için, orada meydana gelecek bir aksamanın devletin diğer birimlerini sarsması normaldi ve bu derece köklü bir değişikliği dönemin şartlarında yapmak –devletin yapısı nasıl olursa olsun- kolay değildi.

Bununla birlikte bir takım revizyonlar yapılmıştı. Zaman ilerledikçe ve sipahilerin harp için yararlı olma özelliği zayıfladıkça devlet, sipahiyi zorla askere sürüklemenin faydasız olduğunu fark edip, rejimi iyice zayıflatmak yerine *bedel akçesi* olarak sipahiyi savaşa götürmeyip, yerine paralı askerler ikame etmeyi denemişti.¹⁸⁸

Osmanlı nizamında timar sisteminin oldukça önemli yeri olmakla birlikte, devletin varlığını tamamen timar ile ilişkilendirmek iddialı olabilir. Timarın askeri yönündeki bozulmanın, devletin gerilemesindeki temel unsur olduğu yaygın bir kanıdır. Murphey, çöküş paradigmasında da sık rastlanan 17. yüzyılda görülen teknolojik temelli

¹⁸⁵ Suraiya N. Faroqhi, Kate Fleet-, **The Cambridge History of Turkey volume II, Cambridge University Press (2012)** içinde, Colin Imber, “*Government, administration and law*”, s.321.

¹⁸⁶ Akdağ, *Timar Rejiminin Bozuluşu*, s.426.

¹⁸⁷ Barkey, *Empire of Difference*, s.97.

¹⁸⁸ Barkan, “Timar”, s.326.

gerilemenin, büyüyen Yeniçeri ocağı ve bozulan timar sisteminin de etkisiyle duraklama ve gerilemeyi kaçınılmaz kıldığı görüşüne ciddi eleştiriler getirmektedir.¹⁸⁹

Mustafa Akdağ da Murphey'e benzer şekilde, timar sistemine dair tezi çerçevesinde iki görüş savunur; ilki İnalçık'ın *imparatorluğun zaruri inhilalini timar ve arazi rejiminin bozulmasına bağlamasını* eksik bulmasıdır. Bunu, timarın askeri bir güç olarak silinmesinden çok sonra bile 1683 II. Viyana'ya kadar ordunun başarılı performansının devam etmiş olması ile savunur ve timarlı ordunun yokluğunda dahi Osmanlı ordularının ciddi başarılar elde edebildiğini hatırlatır. İkincisi ise, timarlı sipahi ordusu etkisini yitirmiş olsa bile, timar topraklarının işletilmeye devam etmesi neticesinde *sekban* ve *sarıca* teşkilatlarının timar hasılatlarından finanse edilmesi suretiyle, timar uygulamasının devam ettiği görüşüdür.¹⁹⁰ Bu bağlamda *sekbân* taifesine timar topraklarından zeamet gelirleri tahsis edildiği bilgisi elimizde mevcuttur.¹⁹¹

“İmparatorluk timar sistemi üzerine kuruludur, askerin başarısı da timara bağlıdır, askeri başarı azalmıştır, o halde timar da zayıflamıştır, öyleyse imparatorluğun zayıflaması timarın çözülmesindedir” şeklinde bir döngüyü eleştiren Akdağ'ın bu görüşünün temeli, timar deyince askeri bir finansman yönteminden öte sosyal bir olguyu kabul ediyor olmasındandır.

Nihayet, 16. yüzyılın sonlarından itibaren timar sisteminde bir dönüşüm görülmektedir. Özellikle timarlı sipahi ordusunun mevcudu ve Osmanlı'nın savaşlardaki başarıları üzerinden yapılan değerlendirmeler, 17. yüzyıldan itibaren timar sisteminin çözülmeye başladığı görüşünde birleşir. Timar sisteminin küçük aile tipi işletmesi modelinin bir parçası olduğunu ve daha geniş anlamda idari ve iktisadi ilişkilerin düzenlendiği bir üst sistem olduğu üzerinde ittifak edenler ise timarın beslediği ordu zayıflamış olsa bile sistemin Osmanlı mali-içtimai düzeninde önemli yerini koruduğu

¹⁸⁹ Kahraman Şakul, *Osmanlı Askerî Tarihi Üzerine Bir Literatür Değerlendirmesi*, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 2003. S.530.

¹⁹⁰ Akdağ, *Timar Rejiminin Bozuluşu*, s.427-428.

¹⁹¹ Abdülkadir Özcan “Sekban”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 36, 2009, s.327.

görüştükdendirler. Fakat hangi yönüyle değerdendirilirse değerdendirilsin, 16. yüzyılın sonundan itibaren timar sistemi işleyişinde bir dönüşüm görülmektedir.

Dönüşümün nedeni veya nedenlerini açıklamaya çalışan görüşler ise farklı öncelemeler yapmaktadır. Daha çok yerli yazarların tespitleri, timar sisteminin dönüşümünde etkili olan faktörlerin başında bürokratik problemleri görme şeklindedir. Devletin içinden bakışın bir tezahürü diyebileceğimiz bu görüş, dışsal faktörlerin yerine içsel faktörlerin belirleyici unsur olduğunu düşünmüştür. Diğer görüşte ise, yukarıda kaynaklarıyla belirttiğimiz gibi, öncelik bürokratik bir bozulma/dönüşmede değil, dönemin savaş gereksinimlerindedir.

Bütün bu araştırmalar göstermektedir ki, devlet gelirlerinin büyük kısmının ayrıldığı, beslediği ordu ve düzenlediği vergi ilişkileri ile devletin idari-mali işleyişinde oldukça nüfuz sahibi olan timar sistemi 17. yüzyıldan itibaren bir dönüşüm yaşamaya başlamıştır. Bu dönüşümde etkili olan unsular ise, devletin idare kısmında yaşanan sorunlar nedeniyle timar dağıtımında iltimas yaşanması ve timarın askeri bir meslek olmaktan çıkıp ticari bir unsur haline gelmesi, dönemin bütün dünyada değişen askeri ihtiyaçları ve savaş teknolojisindeki değişmelerle timar tipi ordunun yaşadığı uyumsuzluk, fiyat artışlarının etkileri ve maliyetler gibi bir grup nedendir.

İKİNCİ BÖLÜM

İSTANBUL AHKÂM DEFTERLERİ'NE GÖRE 18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA İSTANBUL VE ÇEVRESİNDE TİMAR SİSTEMİNİN İŞLEYİŞİ

2.1. 18. Yüzyıla Girerken Tımar Kesimi

Timar sisteminde yaşanan dönüşüm, 18. yüzyıla girerken kendini daha fazla hissettirmiş ve bu döneme gelene kadar yaşanan problemler bir takım düzenlemeleri beraberinde getirmişti.

Sistemi ıslahat faaliyetleri IV. Murad'la başlamış, padişah, özellikle sefere bizzat katılmak konusunda yaptırım uygulamıştı. Sultan-zadelerin sefere bizzat gidip gitmeme meselesine “*cebelü lazım değil kendisi gitsin*” emri verilen, timarların harem halkından olanlardan alınıp başkalarına verilmesi istenen, saray mensuplarının timarları elinden alınan ve sefere iştirak konusunda ciddi yaptırımlar görülen bu dönemde ordu sayısında geçici bir artış yaşansa da sorunlar ortadan kaldırılamamıştı.¹⁹²

Koçi Bey'in tavsiyelerini yerine getiren IV. Murad, eski boş timarların, ulufeliden talip olana veya harbe kadir olanlara yeniden verilmesini istese de 1584 İran seferinde ordunun ihtiyacı olan askerin halk arasından ancak kapı kulluğu vermek vaadiyle toplanabilmesi, timarlara olan talebin oldukça azaldığını gösteriyordu.¹⁹³

Yine de timar sistemi uygulamasıyla idari-mali olarak canlandırılmak istenen yerler vardı. 30 yıl kadar süren savaş döneminden sonra, hem fiziki hem ekonomik olarak

¹⁹² Barkan, “Timar”, s.324

¹⁹³ Akdağ, Timar Rejiminin Bozuluşu, s.424.

büyük hasar görmüş olan Mora'nın 1715'te Osmanlılar tarafından geri alınmasıyla birlikte, yörenin eski nüfusunu geri getirme, üretime teşvik etme ve bu sayede bölgeyi ekonomik olarak canlandırma ilk hedefti. Bu amaçla Osmanlılar ilk olarak timar sistemini bölgede yeniden hayata geçirmeyi düşündüler. Tahıl üreticisi olarak stratejik öneme sahip olan Mora, hem bu yüzden hem de yerel yönetim birimlerinin devlet idaresine katılması gayesiyle yeniden timar tevcihine tabi tutuldu. Mora'da miri topraklardan 1400 kılıç timarı ve zeamet seçilen sipahilere tevcih edildi.¹⁹⁴

18. yüzyılın ilk yarısında devletin bütçe açığı kapanma eğilimi gösterdi, hazine gelirleri harcamalara oranla önemli derecede arttı. Fakat yüzyılın ikinci yarısı, savaşların da tetiklemesiyle, tekrar büyüyen bütçe açığını getirdi.¹⁹⁵ Mali sorunlar yaşayan devlet bu dönemde, zaten memnun olmadığı timar gelirlerini her fırsatta hazineye aktarma eğilimi içine girdi. Bu sürecin devamında I. Abdülhamid timar sistemi için bir nizamname (1777) çıkararak merkezden müdahaleyi azaltıp yeniden timarları ihya etmek isteyecek; sonrasında III. Selim'e sunulan ıslahat layihasında (1791) ise timarın faydasız olduğu belirtilip gelirleri hazineye aktarılmak istenecekti.¹⁹⁶

Sonuç olarak 18. yüzyıla girilirken timar sistemi parlak bir tablo çizmiyordu, fakat ne uygulamadan kalkmıştı ne de tamamen etkisini yitirmiş haldeydi. Bu çalışmada inceleme konusu olan ahkâm defterlerinin içerdiği hükümlerden de anlaşılacağı üzere, timar sistemi geniş bir çerçevede uygulanmaya devam ediyor ve bir takım üretim-bölüşüm ilişkilerini düzenlemeye devam ediyordu.

¹⁹⁴ Fariba Zarinebaf, John Bennet and Jack L. Davis, **A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece, The Southwestern Morea in the 18th Century**, The American School of Classical Studies at Athens, 2005, s.19.

¹⁹⁵ Erol Ozvar, "budgets", **Encyclopedia of the Ottoman Empire**, Facts on File 2008, s.97.

¹⁹⁶ Barkan, "Timar", s.329.

2.2. Ahkâm Defterlerinin Muhtevası ve Özellikleri

Osmanlı devlet geleneğinin en önemli unsurlarından birisi, topraklarının insan ve üretim gücünü ölçme imkânı bulduğu sayımları yapmak ve bunları kayıt altına almaktı. Başka bir deyişle defter tutma konusuna oldukça ihtimam gösteriyorlardı. “*Sultan Üçüncü Mustafa (1757-1773) devrinde Ordu Divanı’nda yayınlanan bir fermanla geçen ifadeyle devletin hazinesi olarak görülen bu defterlerin tutulması ve korunması son derece önem arz etmekteydi.*”¹⁹⁷

Ahkâm Defterleri, genel olarak, Divan-ı Hümâyün’dan çıkan hükümlerin kaydına mahsus olan defterlere verilen addır. Ahkâm, hükmün çoğulu olup, “padişah buyruğu” anlamına gelmekte ve padişah adına yazılan bu hükümler daha çok maliyeye ait hükümleri muhteva etmektedir.¹⁹⁸ Hükümler konularına göre muhtelif defterlere kaydedilirdi. Başlıcaları Ahkâm-ı Mühimme, Ahkâm-ı Şikâyet, Ahkâm-ı Ruûs ve Tahvil olup Divan Sicilleri’nin bir kısmını teşkil ederlerdi. Muhteva itibariyle *Şikâyet Defterleri*’nin devamı olan bu defterler eyaletlere göre tutulmuş ve (Mora hariç) 1742 tarihinde başlayıp II. Meşrutiyet dönemine kadar devam etmiştir.¹⁹⁹

1742 tarihinden öncesine giden defterlerin mevcudiyetini de hatırlatmakta fayda vardır. Osmanlı Arşivi’nde muhtelif tasniflerde yer alan maliye ahkâm defterlerinin en eskilerinden biri 927 (1521) yılına aittir. Bunların yanı sıra maliye ahkâm vasfını taşıyan ve daha çok 17. yüzyıla ait olan *ahkâm-ı şikâyet* defterleri de vardır. 1742 tarihi önemli kılan ise bu tarihten itibaren eyaletlere göre ayrı defter tasnif edilmiş olmasıdır ve bu düzenlemeyle “*Anadolu, Sivas, Trabzon, Diyarbekir, Şam, Adana, Karaman, Halep, Erzurum, Maraş, Rakka, Rumeli, Özi, Silistre, İstanbul, Bosna ve Mora’ya ait mahsus defterler tutulmuştur.*”²⁰⁰

¹⁹⁷ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 108, İstanbul, 2010, s. XXVII.

¹⁹⁸ Halil Sahillioğlu, “Ahkâm Defteri”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 1, 1988, s. 551.

¹⁹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s.22.

²⁰⁰ Halil Sahillioğlu, “Ahkâm Defteri”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 1, 1988, s. 551.

2.3. Ahkâm Defterleri'nde Yer Alan Davalara Göre Tımar Sistemi

Bu çalışmada, *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Tarım Tarihi* çalışmaları temel alınmıştır. Ahmet Kal'a koordinatörlüğünde derlenen İstanbul Külliyyatı IV serisinin İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Tarım Tarihi çalışmasının kullanıldığı bu çalışmada, basılmış iki cilt²⁰¹ ve bunlara ek olarak basılmamış 3 ciltten oluşmak üzere toplam 5 cilt incelenmiştir.

Toplam 2.699 kaydın bulunduğu, 1743-1805 yılları arasında verilmiş hükümlerin ışığında, 18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul ve çevresinde tımar sisteminin işleyişine dair verilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Ahkâm defterlerinde yer alan davalara göre sipahiliköylü ilişkileri, tımar topraklarında vergiler, tımar topraklarından göçler, ihtilaflar ve bu ihtilaflar için verilen hükümler araştırma konusu edilmiştir.

İstanbul Tarım Tarihi adı altında toplanan belgeler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi İstanbul Ahkâm Defterleri serisi içindeki belgelerden oluşmaktadır. Basılmış olan 1. cilt, 1743-1757 tarihleri arasındaki, 2. cilt ise 1757-1763 tarihleri arasındaki kayıtları içermektedir. Bunların haricinde elimizde, içerdiği davaların tarihi 1875'e kadar uzanan 7 cildi de eklersek toplam 9 cilt mevcuttur. Bu çalışmada ise basılı ilk iki cilt ve basılmamış 3. 4. ve 5. ciltleri kapsayan; toplam 5 ciltte 1743-1805 tarihleri arasında görülmüş davalarda verilmiş hükümler dikkate alınmıştır.

Çalışmamızın ilk etapta ele aldığı kayıtlar, 1. ciltte 568, 2. ciltte 533, 3. ciltte 588, 4. ciltte 513 ve 5. Ciltte 497 olmak üzere toplam 2.699 adettir. Bu kayıtların tamamı gözden geçirilmiş ve çalışmamıza katkı sağlayacağını düşündüklerimiz seçilerek ayrıntılı inceleme ve yorumlamaya tabi tutulmuştur. Bunun yanı sıra, çalışmayla ilgisi olmayan veya veri olarak katkı sağlayacak durumda olmayan kayıtlar dışarda bırakılmıştır. Kayıtların tasnifi, yer ve konulara göre ayrımını yapmaktan ibaret olan bir amacı

²⁰¹ *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Tarım Tarihi (1743-1757)*, Proje Yöneticisi Ahmet Kal'a, yayına haz. Ahmet Tabakoğlu [ve öte.], İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi, cilt 1 ve cilt 2, 1997.

gütmemesi sebebiyle, çalışmada daha çok, davaların kendi bağlamlarında iktisat tarihi açısından yorumlanmasına yönelik mesai harcanmıştır. Başka bir deyişle salt bir tasniften öte, anlama ve açıklama gayretini içeren bir çalışma amaçlanmıştır.

İstanbul Tarım Tarihi 1 ve 2 içerisinde yer alan konular:

- Toprak tasarrufu, mirasen intikali, tefvizi, satışı ve rehnine ait ana başlık altında:
 - *Miri toprağın, sazlık ve kamışlığın mirasen intikali*
 - *Mülk bağ, bahçe ve tarlanın mirasen intikali*
 - *Miras bırakanın borcunun mirasçulara intikal eden tarla, bağ, bahçe vb. mahsulünden tahsil edilememesi*
 - *Timar toprağının ferağ ve tefvizi*
 - *Timar çiftliğinin öncelikle aynı köyde toprağa ihtiyacı olanlara verilmesi*
 - *Mülk çiftlik, tarla, bağ ve bahçe satışı*
 - *Timar toprağının rehnedilmesi*
 - *Boz olan yerlerin reyanın tasarrufuna verilmesi*
 - *Üç sene ziraat olunmayan toprakların başkasının tasarrufuna verilmesi*
 - *Üç sene ürün alınmayan bağın, sipahisi tarafından ziraata açılması*
 - *Arazinin, müşterek mutasarrıf olan şahıslar arasında taksimi*
 - *Timar yerlerinin sınırlarının belirlenmesi*
 - *Toprağın sahibi arz tarafından ziraata açılması*
 - *Ormanın, arazinin ziraata açılması*
 - *Arazinin müşterek mutasarrıflar arasında taksim olması*
- Miri, timar ve mülk toprak ihtilafları ana başlığı altında:
 - *Timar, mülk çiftlik, tarla ve arazilere müdahale*
 - *Mera, yaylak, kışlak, otlak, çayır, orman, koru, sazlık ve kamışlığa müdahale*
 - *Bağ, bahçe ve bostana müdahale*
 - *Emlak-ı hümayuna müdahale*
 - *Çiftlik, kışlak, koru, değirmen vs. yerleri kiraya veren kiracının müdahalesi*

- *Zaviyeye ait topraklara müdahale*
 - *Çoban ve hayvan sürülerinin tarım yapılan araziye müdahalesi, zarar vermesi*
 - *Mandıraya, ahıra, ağıla, koyun sürüsüne müdahale*
 - *Timar iskeleye ve dalyana müdahale*
- **Vergiler ana başlığı altında:**
 - *Vergi ödemeyenlerden ve eksik ödeyenlerden vergi tahsili*
 - *Fazla vergi talebi v tahsili vergiye tabi olmayanlardan vergi tahsili*
 - *Serbest timar veya mukataa vergisine müdahale*
 - *Subaşı, bostanbaşı, mültezim vs.nin vergi toplamasına müdahale*
 - *Vergi olarak toplanıp ambarlanan mahsule müdahale*
 - *Fazla vergi tahsil edenin görevden alınması*
 - *Vergi miktarının belirlenebilmesi için arazi sınırlarının ölçülmesi*
 - *Vergi olarak toplanan mahsule müdahale*
 - *Reayanın vergiyi defaten ödemesi*
- **Timarlı sipahiler arasındaki timarlı topraklarla ilgili ihtilaflar**
 - *Timar hissesi ihtilafları*
 - *Sipahinin timarına, mahsulüne, vergisine başka bir sipahi veya mültezimin müdahalesi*
 - *Timarlı sipahiye ait bir toprağın başka bir sipahiye verilmesi*
- **Timarlı sipahi ile mültezim arasındaki vergi ve iltizamla ilgili ihtilaflar**
 - *Mültezimin topladığı vergiyi sipahiye vermemesi*
 - *Sipahinin, mültezimin vergi toplamasına müdahale etmesi*
 - *Mültezimlik iddiasıyla vergi toplama*
 - *Mültezimin görevden alınması*
 - *Sipahinin timarını iltizama vermesi*
- **Timarlı Sipahi ile reaya ilişkisi ve ihtilaflar**
 - *Reayanın başka şehir, köy vs. yerlere göçmesi*
 - *Aynen alınan verginin yakın pazara taşınması ihtilafları*

- Toprağı az olan köylünün başka yerde de ziraat yapması
 - Üç sene ziraat olunmayan yerin sipahi tarafından alınıp başkasına verilmesi
 - Ziraat olunan yerin sahib-i arz izni olmadan bağa çevrilmesi
 - Ürünün, ziraatın yapıldığı yerde harmanlanması
 - Ziraat olunan yerin mera, kışlak, mandıra veya bağa çevrilmesi
 - Sipahinin, reyanın tasarrufundaki toprağa müdahalesi
- ve diğer konular şeklindedir.²⁰²

Bütün ciltlerde bu başlıklar altında benzer konularda hükümlere rastlanmaktadır. Kronolojik olarak ilerleyen bu ciltlerin birbirinden farkı ise, he bir konunun toplam dava sayısı içindeki ağırlıklarının değişmesidir.

Bu bölümde, inceleme konusu yaptığımız defterlerdeki davalara göre sistemin genel çerçevesine, bazı hususiyetlerine ve mevzu bahis dönem içindeki işleyişine dair değerlendirmeler yapacağız.

Timar sisteminin 18. yüzyıla gelindiğinde yaşamış olduğu dönüşümü incelerken, dikkat edilmesi gereken konuların başında timarların mülkiyeti meselesi gelmektedir. Dönüşüm bahsinde özellikle üzerinde durduğumuz ve bir takım müelliflerden alıntıladığımız, timar gelirlerini hangi zümrenin elinde tuttuğu bahsi oldukça önemlidir. Timar gelirlerini erbâb-ı timardan olup sipahiliği ticari bir kazanç değil askeri bir meslek/vazife gören kimselerin mi, yoksa daha çok idari taifeden olup sipahizâde asker olmayanların mı kontrol ettiği üzerinde durulmuştur.

Toplam kayıtların %12'sinde (336 kayıтта) “*şahsın tasarrufunda*” ibaresi geçmektedir. Fakat bu ibareyi özel mülkiyet olarak almak doğru değildir. Zira burada kastedilen tasarruf hakkıdır, mülkiyet hakkı değildir. Bu ibarenin geçtiği kayıtlarda sahib-i arz'ın müsaadesi ve temessüküyle ziraat edildiği²⁰³ belirtilmiştir.

²⁰² İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Tarım Tarihi (1743-1757), 1-2. Önceki sayfalardan itibaren, tasnifi yapılan bütün başlıklar bu kaynaktan alınmıştır.

²⁰³ “*sâhib-i arzdan resm-i tapu ile alup yedine virilen sâhib-i [arz] temessüki mücebince beher sene zabt ü zirâ'at ve öşr ü resmin sâhib-i arza edâ itüdkde tapulu ve temessükli yirlerine*”, gibi ibarelere yer verilmektedir, **6/348/987** numaralı kayıt.

Her kayıta timarı kontrol eden kişi veya kişilerin hangi sınıf mensubu olduğu anlaşılacakla beraber bazı kayıtlarda bu bilgiye erişilebilmektedir. “*sahib-i arz*” ifadesi tek başına timar topraklarının sipahizade bir şahsın elinde olduğuna delalet etmez. Çünkü bu ifade, onun “soylu” bir sipahi olup olmadığını değil sadece o dönemde timar gelirine sahip olduğunu gösterir. Bu yüzden ancak “*erbab-ı timardan Ahmet oğlu*”, “*30 yıldır süregelen*” gibi ifadelerle desteklenen kayıtları bu konuda dikkate alabiliriz. Bu şekilde kayıtların bir kısmında sipahinin, sipahizade bir asker olduğunu anladığımız ibareler mevcutken bazılarında ise bu hususiyete işaret edecek bulguya rastlayamıyoruz.

“*Erbâb-ı timardan Mustafâ veled-i Mehmed Çâvûş*”²⁰⁴ gibi ifadelerin mevcut olduğu kayıtlardan, timarın bir şekilde sipahi ailesinden gelen kimselere tevarüs ettiğini anlıyoruz. Fakat bu ibareye çoğu kayıta rastlanmamakla birlikte, rastladığımız davaların da genellikle 10.000 akçeden az olan timarlardan oluştuğunu belirtmek gerekir. Yani büyük timar gelirlerini üst düzey askeri taifenin elinde tutmadığına dair bir bulguya rastlamıyoruz.

Toplam davaların %20’si (541 kayıt) “*vakfa ait*” ibaresini taşımak suretiyle, vakıfların dâhil olduğu davalardır. Bu davalarda vakıfların davacı olduğu gibi davalı da olduğu da görülmektedir. Kayıtlara yansıyan hükümler daha çok “*vakıf arazisine müdahale*” şeklinde olup, vakfa ait gelirlere veya araziye müdahale edilmesi sonucuyla çıkarılmıştır. Tersisi durumda ise vakıf görevlisinin, vakfa ait olmayan bir araziye, vergiye veya gelire müdahale etmesi şeklinde görülmüştür.

Timar topraklarında yaşanan anlaşmazlıkların yönünü belirlemek adına, “*müdahale*” içerikli dava kayıtlarına bakmak da fikir verici olabilir. Müdahale davaları dediğimiz kayıtlar, kanuna muğayir olarak bir araziye, vergiye, gelire, meraya, bağa, mirasa, koruya, çiftliğe ve sair tasarruf hakkına müdahale etme şeklindedir. Bu davalar üzerinden müdahale eden ve müdahil olunan kesimlerin kimler olduğuna dair bilgilere erişilebilmektedir. Erbâb-ı timara ait olan toprakta, sahib-i arz izniyle ziraat yapan

²⁰⁴ 4/234/712 no.lu kayıt.

reayaya subaşı gibi asker tayfasından müdahaleleri²⁰⁵ görebildiğimiz gibi serbest timarın bad-ı heva vergilerine mirmiran, mirliva, mütesellim gibi ehli örf taifesinin müdahalelerini²⁰⁶ de görebiliyoruz.

2.699 dava içerisinde 1.688 kayıta “*müdahale*” meselesi vardır. Yani bütün davaların yaklaşık %62’si bir şekilde kanunsuz bir müdahalenin varlığına işaret etmektedir. Müdahale yönü ise, sipahi-reaya, sipahi-sipahi, ehli örf-reaya, ehli örf-ehli örf, reaya-reaya doğrultusunda iken, müdahaleler daha çok araziye ve gelire yapılanlar şeklindedir.

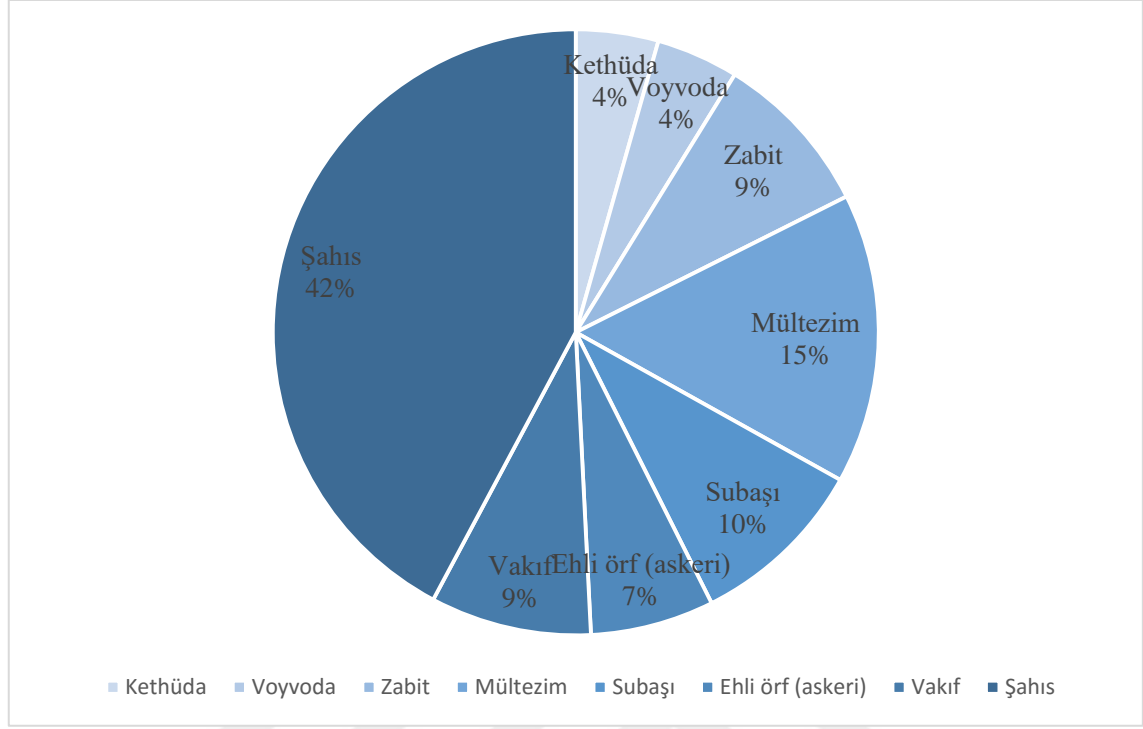
Mahkeme kayıtlarını inceliyor olmamız sebebiyle, muhtevasında anlaşmazlıklar, taraflar arasındaki uyuşmazlıkların, haksız müdahalelerin ve benzeri çatışmaların yer alması beklenir bir şeydir. Bunların çalışmaya daha fazla katkı sağlayacak kısmı ise, toplam davalar içerisinde müdahalelerin ağırlığı değil, bu müdahalelerin kimler tarafından kime yapıldığı hususundaki eğilimdir.

Müdahale içerikli davaların tamamında, müdahale eden ve/veya müdahil olunan açıkça belirtilmemiştir. Önemli sayıdaki hükümde yalnızca müdahil olunmaması gereken konu belirtilmiş, “*kimesneler gelüp*” gibi ifadelerde, taraflardan biri veya her ikisinin kimliği zikredilmeden karar verilmiştir. *Kimse* veya *kimesne* ifadeleri, umum bir karara, muayyen bir şahsa veya ismi zikredilme ihtiyacı hissedilmeyen reayaya ithafen kullanılmış olabilir. Bu belirsizlik nedeniyle bütün müdahale davalarını kapsayacak bir veri seti oluşturmak mümkün değildir. Fakat 331 kayıta müdahale eden kişinin hangi zümreden olduğu tespit edilebilmiştir. Bu 331 kayıt içerisinde müdahale edenlerin hangi meslek grubundan olduklarını gösteren yüzdeler şu şekildedir:

²⁰⁵ 3/81/313 no.lu kayıt.

²⁰⁶ 3/30/112 no.lu kayıt.

Tablo 3: Davalarda müdahale edenlerin ait oldukları gruba göre dağılımı

Tablo 1’de, “şahıs” diye geçen ve mesleği belirtilmemiş olan grubun reayadan olduğunu düşünebiliriz. Kethüda, voyvoda, zâbit, mültezim, subaşı, ehl-i örf gruplarını da üst başlıkta *asker* sınıfı içerisine alırsak ortaya 3 grup çıkmaktadır: reaya, asker ve vakıf. Bu derleme sonucunda, müdahalelerin %49’unun askeri zümreye mensup kişiler, %42’sinin reaya, %9’unun ise vakıf yöneticileri tarafından yapıldığı görülmektedir.

Dava konusu olan müdahalelerde, müdahale edenlerin önemli kısmının askeri kesim olduğu görülüyor. Bazı hükümlerde “*avcıbaşı ve çatalca ustası ve serdârı ve hükkâm ve bostân hasekîleri vesâyir ehl-i örf tâifesi*”nin rüsum-ı serbestiyeye müdahale ettiğini²⁰⁷, bazılarında ise kanuna aykırı vergi talep etme şeklinde müdahale edenlerin köy zabitleri olduğunu²⁰⁸ görüyoruz. Vakıf köy ve arazilerine yapılan müdahalelerin de büyük kısmının ehl-i örf tarafından yapıldığı görülmektedir.

²⁰⁷ 3/385/1379 no.lu kayıt.

²⁰⁸ 7/138/416 no.lu kayıt.

Vergiye yapılan müdahalelerde dikkat çeken nokta, sorun yaşanan vergilerin öşürden ziyade bir takım örfi vergilerde yaşanmış olmasıdır. Cürm-ü cinayet, resm-i arusane ve kul ve câriye müjdeganesi vesâir bâd-ı heva türünde vergilere yapılan müdahaleler mevcuttur. Bu tür bir anlaşmazlık genelde, serbest timar olması sebebiyle sahib-i arza bırakılan örfi vergilere, “*mirmiran mirliva mütesellim ve voyvoda ve serdar vesaire ehl-i örf taifesi*” tarafından el konulması sonucunda ortaya çıkmıştır.²⁰⁹

Ehl-i örfün köylüyü taciz şekillerinin yansıdığı bir kayıt, bunların darp, hapsetme, kârlarına mâni olma, bedava yemek ve konaklama talebi gibi külfetler olduğunu gösteriyor.²¹⁰

İnsan ilişkilerinin doğası gereği bir düzende problem yaşanabilir ve bu problem her zaman bir gerilemeye veya bozulmaya işaret etmez. Hele ki mahkeme kayıtlarını incelerken, salt davalar üzerine bir görüş inşa edersek, bir kargaşa ortamının varlığını iddiaya kadar gidebiliriz. Bu hataya düşmemek adına, bu tip müdahale veya anlaşmazlıkların olağandışı hadiseler olmadığını vurgulamak yerinde olacaktır. Ki bizim de buradaki gayretimiz, bu anlaşmazlıklardan yola çıkarak bir kaos iddiasında bulunmak değil, davaların bazı yönlerinin işaret ettiği iktisadi, idari, askeri ve içtimai dinamikleri yakalayabilmektir.

İşte timarlarda görülen müdahalelerin daha çok ehl-i örften reayaya doğru bir yönde olması, önceki bölümlerde andığımız Barkan’ın iddiasına paralel olarak, bürokratik bir problemin varlığına işaret edebilir. Daha önceden kanuna sıkı sıkıya bağlı olan askeri zümrenin, daha çok problem çözen değil soruna sebep olan taraf olması ilgi çekicidir.

Sipahilerin, mültezimlerin veya diğer bir takım idari zümrenin tutumlarının, eski dönemlere nazaran farklılaşıp farklılaşmadığını, farklılaştı ise ne derece ve ne yönde

²⁰⁹ Örneğin, **5/116/368** no.lu kayıta 24.499 akçelik zeametın resm-i cürümü cinayet, resm-i arusane kul ve cariye müjdeganesi vesair bad-ı hevaları serbest timar olması sebebiyle sahib-i arza bırakılmışken, mirmiran mirliva mütesellim ve voyvoda ve serdar vesaire ehl-i örf taifesi tarafından müdahil olunmasını men ediyor.

²¹⁰ **5/97/300** no.lu kayıt.

olduğunu tam kestiremiyoruz. Fakat bazı timarların “*erbâbı olmayana verilmesi*” sebebiyle sorun yaşandığını, daha sonra ehil olmayandan alınarak başkasına verilmesi yönünde hükümler²¹¹ çıkarıldığını görüyoruz. Benzer şekilde, “*zulüm ve teaddide bulunan sahib-i arzın görevden alınıp hüsn-i hâl ile mevsufe reaya-perver*” olan başka bir şahsa verilmesine dair hükümlere²¹² rastlıyoruz. Burada erbabı olmayandan alınması hükmü, tersten düşünüldüğünde, ilk adımda erbabı olmayana verilmiş olan timar gelirlerine işaret ediyor. Normal şartlarda sipahinin, gelirlerini korumak adına uzun vadeli düşünmesi ve reayasını bu yönde koruması gerektiğinden bahsetmiştik. Bu tip kayıtlarda, reayanın durumunu gözetmeksizin zulmedilmesi, sipahilik kurumu düşüncesinde bir dönüşüme işaret ihtimali taşımakla birlikte, asıl olarak timar tevcihlerinde yaşanan bir bozulmanın göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Bu duruma bir başka delil, bir bölgeye yeni gelen bir sipahinin, daha önceki kanun veya örflere muhalif hareket edebiliyor olmasıdır. Zira kanunun meşru gördüğü bazı timar uygulamalarının, “yeni” sipahi tarafından itibar görmediğine rastlayabiliyoruz.²¹³

Timar sisteminin 18. yüzyıldaki durumu hakkında önemli bilgiler verecek bir diğer mesele, timar gelirlerini elinde tutanların, bu gelirleri nasıl topladığı konusudur. Başka bir deyişle timar gelirleri toplanırken, vergileri sahib-i arzın kendisinin mi yoksa bir aracının mı topladığı sorusudur. Bu soruyu önemli hale getiren iki sebep vardır. İlki, timar sahibinin, timarının başında olup olmadığını anlama imkânı vermesidir. Kendi toprağında ikâmet etmiyor olması, hem güvenlik hem üretim hem de denetim problemleri yaşanmasına yol açabilirdi. Ki müdahalelerin önemli kısmının muhtemel aracılar eliyle olmuş olması da bu savı doğrular niteliktedir. İkincisi, timar sisteminin klasik çağındaki işleyişinin ne kadar uzağında olduğunu tespit etme imkânı vermektedir. Timar gelirlerinin, zamanla yüksek askeri zümrenin elinde toplanması ve vergileri toplamak üzere bölgeye aracılardan gönderilmesi, sistemin ön gördüğü askeri hizmetin doğrudan finansmanı ile bağdaşmayan bir durumu zira.

²¹¹ 4/258/782 no.lu kayıt.

²¹² 1/80/365 no.lu kayıt.

²¹³ Örneğin 4/193/582 no.lu kayıta Gebze’de sahib-i arzın izniyle ev ve değirmen yapan adama yeni sipahi müdahale ediyor. Kanun bunu men ediyor, izin aldıysa kalır, her sipahi kendi döneminden sorumludur diyor, ref edilmesini yasaklıyor, fakat hâsıl olandan vergi alma hakkı veriyor

Vergi gelirlerine sahip kimselerden aldığı yetkiyle kendi namına veya bir başkası adına vekâleten vergi tahsil eden ve 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vergi gelirlerini toplamada önemli rol alan voyvoda, mütesellim gibi gruplar, 18. yüzyılın ortalarına kadar daha çok kapıcıbaşı, sadrazam kethüdası, eski matbah emini gibi askeri zümre mensuplarıydı.²¹⁴ Kayıtlarda da müdahalelerin önemli bir bölümünün bu askeri mensuplar tarafından yapılıyor olması, timar gelirlerinin önemli kısmının bir vekil aracılığıyla toplatıldığına işaret etmektedir. Voyvoda, mütesellim, zabıt, subaşı gibi ehl-i örften kimselerin davalarda sıklıkla taraf olması, vergi toplama işini tasarruf sahiplerinden çok onların yaptığını gösterir. Öyleyse tablo 3'te verdiğimiz rakamlar, timar gelirlerinin bir bölümünün aracılı toplandığına dair güçlü deliller ihtiva etmektedir.

Birkaç kayıta tasarruf sahibi veya mültezimin kendisi gitmeyerek, subaşı ve sair görevliyi vergi toplamak üzere gönderdiği hükümlere rastlıyoruz.²¹⁵ Mültezimin vergiyi kendisi toplamayıp vekâleten birine toplattığı ve bu kişinin köylüden fazla vergi talep ettiği veya kanuna aykırı tutarda mahsul sattığı davalar²¹⁶ mevcuttur. Yine dikkate değer bir kayıta²¹⁷ erbâb-i timardan Seyyid Ahmed sipahinin köyüne ehl-i örften 10-15 kişinin geldiği, hem yeme içme külfetine sebep olup hem de fazla vergi istedikleri, bunun üzerine köylünün şikâyet ettiği defterlere yansıyor. Burada sipahinin olaya müdahil olmayışı ve davanın köylüler tarafından açılması da timar toprağındaki sipahinin, timarının başında olup olmadığını düşündürür niteliktedir.

Bunlardan farklı olarak, sipahinin timar bölgesinde hazır bulunduğunu gösteren kayıtlara da rastlanmıştır.²¹⁸

Nihayet, 17. yüzyılın ortalarına doğru, merkezî yönetimin daha fazla nakit bulmayı, yüksek peşinat almayı ve etkin vergilemeyi amaçlaması sonucu önemli eyalet gelirlerinin iltizama verilmek suretiyle timar sisteminden çıktığı ve özellikle yüksek

²¹⁴ Erol Özvar, "Voyvoda", **İslam Ansiklopedisi**, 2013, Cilt 43, s. 129-130.

²¹⁵ 2/281/942 no.lu kayıt.

²¹⁶ Örneğin, 1/21/93 no.lu kayıta mültezimin görevini yerine getirmeyip birine vekaleten devrettiği ve bu kişinin de fazla mahsul sattığı, bu sebeple davalık olduğu görülüyor.

²¹⁷ 5/55/178 no.lu kayıt.

²¹⁸ Örneğin, 9/241/921 no.lu kayıta, timara müşterek olanlardan bir kısmının İstanbul'da misafiren bulunduğu, ikisinin ise timarında hazır bulunduğu kayıtlara geçmiştir.

rütbeli askeri zümrenin elinde toplanmaya başladığı bilinmektedir.²¹⁹ Timar gelirlerinin tamamının doğrudan iltizamlara verilip verilmediği kestirilemese de, burada erişebildiğimiz iki şey vardır. İlki, bu dönemin, Barkan ve İnalçık'ın vurguladığı ve önceki bölümlerde bahsetmiş olduğumuz, timar gelirlerinin hazineye aktarılmaya başlandığı döneme tekabül etmesidir. İkincisi ise, yoğun rekabet eşliğinde büyüyen iltizam sistemi ve başlangıçtan beri bu sektörde var olan askerî zümrenin, 16. yüzyıl sonundan itibaren, dönemde bilinen enflasyona göre düşük kalan maaşları, artan masrafları ve maaşlarını tam alamama endişeleri sonucu, iltizam sektörünün tamamını kontrol altına almasıdır.²²⁰ Bunlar bir araya gelince, mali organizasyonda askerî zümrenin artan ağırlığı açıkça görülmekte, çalışmanın bu kısmında elde ettiğimiz veriler de bunları destekler niteliktedir. Timar gelirlerinin araçlarla toplanması konusunda ise, vergi geliri timar içinde kaldığı müddetçe merkezi hazineye nakit fayda sağlamayacağı unutulmamalıdır.

2.3.1. Sipahi-Köylü İlişkileri: İhtilaflar ve Çözümler

Timarın üç temel unsurundan (devlet, sipahi ve köylü) ikisi olan sipahi ve köylü, sistemin işleyişi süresince bir takım ihtilaflara düşmüş; diğer bir aktör olan devlet ise ihtilafları çözmüştür. Ahkâm Defterleri'ne yansıyan davalar, sipahiyle köylünün ne tür ihtilaflar yaşadığı ve mahkemenin bunları nasıl karara bağladığına dair örnekler sunmaktadır.

Davalar incelendiğinde ortaya çıkan genel eğilim, kadim nizamı koruma gayretidir. Bu meseleyi, geçmiş dönemle benzerlikler ve farklar olarak ilerki bölümde daha ayrıntılı olarak inceleyeceğiz, fakat burada da belirtmek gerekir ki, sipahi ile köylü arasındaki ihtilaflara verilen hükümler, daha çok sistemin eski işleyişini koruma ve sürdürme yönündedir.

²¹⁹ Özvar, "Voyvoda", s. 130.

²²⁰ Mehmet Genç, "İltizam", İslam Ansiklopedisi, 2000, Cilt 22, s.155.

Köylülerin davacı olup sipahiye dava ettikleri meselelerde dikkat çeken, sipahinin müdahalesinin, kendisine yazılmış olana “*kanaat etmeyip*” müdahalede bulunduğu şeklinde gerekçelendirilmesidir. Sıklıkla görülen kanaat etmeme ve bu sebeple köylüden fazla vergi, angarya iş gibi taleplerde bulunma birkaç duruma işaret edebilir. İlk bölümde literatür araştırması yaparken değindiğimiz, dönemin askeri-mali şartları sebebiyle sipahilik mesleğinin daha maliyetli bir hale gelmiş olması bu nedenlerden bir tanesi olabilir. Hem savaş teknolojisinin gelişmesi sebebiyle sipahinin kendisinin ve yanında getirmesi gereken teçhizatın maliyeti artırmış, hem de savaşların daha uzun süreli ve uzun mesafeli olması benzer şekilde bir yük oluşturmuş olabilir. Ayrıca fiyat hareketlerinin yaşanması, bunun karşısında sipahinin nominal gelirin sabit kalması sebebiyle reel gelirini düşürmüş olması da “kanaatsizliğin” nedenleri arasında olabilir.

Davalar içinde, ahalinin, kendilerine güçlerinin üzerinde yük yüklendiği iddiasıyla mahkemeye başvurdukları olmuş ve çıkan hüküm, kanuna riayet edilip, zulüm ve teaddide bulunulmaması yönünde verilmiştir.²²¹ Buna karşılık hile yaparak fazla vergi alındığını iddia eden ahalinin uyarıldığı ve kürek cezası ile tehdit edildiği²²² durumlar bulunmaktadır. İki tarafın kendi üzerine düşen vazifesini yapması konusunda (ahalinin vergi ödemeyi, sahib-i arzın da zulmetmemeyi kabul etmesi gibi) uyarılar da mevcuttur. Sipahinin, timarın klasik döneminden alışık olduğumuz yaptırımlarının süregeldiği, toprağı ziraata açmadan miras meselelerine kadar, devlet görevlisi olarak görevini icraya devam ettiği görülüyor.²²³

Reayaya müdahale etmenin men edildiği durumlarda reayanın sahip olduğu arazi “*resm-i tapu ile alıp yedine virilen sahib-i arz temessük mucibince zabt u ziraat ve öşrü resmin sahib-i arza eda idegeldüğü tapulu ve temessükli*” şeklinde tanımlanıyor.²²⁴ Yani kanunun, arazisini sahib-i arzın tapu temessükü ile almış olan ve ziraatını yapıp vergisini ödüyor olan reayaya müdahale için bir neden kabul etmemiş olduğunu görüyoruz.

²²¹ 7/204/629

²²² 3/160/598

²²³ Örneğin, 4/254/772 no.lu davada, Gebze’de sahibi kayıp olan “üç seneden ziyade sıhhati haberi ve mektup gelmeyüp” çayırlar sahihsiz kalan yerin, tapu resmi olmadan alanları kabul etmiyor, ya tapu resmini kabul edip vergi ödemeye devam etsinler ya da sahibi arz istediğini versin deniyor.

²²⁴ 3/17/68

Kayıtlarda asker taifesinden olup ziraat yapıyor olanlara öşür noktasında bir ayrıcalık tanınmayıp reaya ile aynı miktarda verilmesini emreden²²⁵, hatta asker taifesinden raiyyet rüsumu talebini kabul eden hükümlere²²⁶ rastlıyoruz. Buradan askeri zümre mensuplarının, reaya gibi üretim faaliyetlerine girdikleri an vergiye tabi tutulduğu gerçeğine ulaşıyoruz. Bu durum, klasik yöneten- yönetilen ayırımına ihtiyatla yaklaşılmasını hatırlatan önemli örneklerden biridir. Osmanlı hukuku, askeri ve idari fonksiyonların yanı sıra çeşitli nedenlerle esnafılık, ziraat veya ticaret gibi faaliyetler içine giren askeri zümre mensuplarının da raiyyet ve avarız gibi mükellefiyetlerden kurtulamayacağını karara bağlamıştır.

Zamanla yerini iltizam usulüne bırakan timar sisteminin oturmuş nizamı ve etkin işleyişi, mültezimlerin sebep olduğu problemlere bakılınca, daha iyi anlaşılır. Kayıtlara yansıyan şekliyle, reayadan cebren fazla vergi talep eden mültezimlerin görevden alındığına²²⁷ dair hükümler olmakla birlikte; bunların çok ötesinde mültezimlerin reayayı darp ettiği hatta öldürmeye kadar gittiği durumlar²²⁸ mevcuttur.

Genel hatlarıyla sipahinin timar mahsulüne noksan getirmemesi²²⁹ ve düzeni sürdürmesine yönelik yaptırımların olduğu davalar şeklinde bir eğilimden bahsedebiliriz.

²²⁵ 2/5/20

²²⁶ 3/78/304

²²⁷ 3/137/521 no.lu kayıtta “ba’zı kimesneler iltizâmen alup aşar şer’iyye vesâir hukûk ve rûsumların kânûn ve defter mücebince almağa kanâ’at itmeyüp cebren ve kahren hilaf-ı şer’-i şerîf ve bilâ cürm re’âyâya tecrîm ve niçe dürlü bida’ ve mezâlim ile te’addi olduklarından” ibaresi ile anlatılmıştır.

²²⁸ 3/199/762 no.lu davada mültezimin öldürdüğü erkek ve çocuklardan “bunların üzerlerine şer’an bir nesne sâbit olmadın hilaf-ı şer’-i şerîf her birlerine birer töhmet itmeleriyle ahz ve der zencîr ve beşer yüz [ve] elli beşer yüz²²⁸ değnek darb ve dört beş nefer âdemlerin katl ve nice nisvân tâifesin dahi darb ve sağîr veledlerin helâk ve her birlerinden yüz ellişer ve ikişer yüz gurusların tecrîm ve bir vechile mezbûrun zulm ü te’addi sine tâkat getüremeyüp” şeklinde zulümlerden bahsediliyor. Ayrıca örneğin, Simav’da reayaya zulm eden mültezim subaşısının görevden alınarak yerine başka bir subaşı nasp olunması gibi hükümler de vardır. 3/366/1315

²²⁹ 3/294/1084 no.lu davada, Kaymas’a bağlı A köyü reayası, başka yerde ziraat ediyorsa dahi ürününü bağlı bulunduğu köyde harman etmeleri istenir.

2.3.2. Timar Topraklarında Vergiler

Devlete ait gelirlerin hizmet karşılığı tahsisine dayanan timar sisteminin nihai amaçlarından birinin etkin vergileme olduğunu belirtmiştik. Vergi gelirlerinin hazineye girmeden devlet görevlilerine dağıtılması, nakit ekonomisinin gelişmediği dönemde bir anlamda zaruridir. Bürokrasiyi azaltıyor olması ve bölgede bir görevli aracılığıyla ince hesaplar sonucunda toplanıyor olması, bu vergileri daha az maliyetli ve etkin hale getiriyordu.

Ahkâm Defterleri'ne yansıdığı kadarıyla görmekteyiz ki, timar sisteminde vergi etkinliği sağladığının farkında olan devlet, 18. yüzyıl boyunca da sistemin işleyişini ayakta tutma yönünde bir tutum sergilemişti.

Hükümlerde sıkça yer alan, vergilerin “*hilâf-ı kânûn ve muğâyir-i defter-i hâkânî*”²³⁰ olmaması, başka bir deyişle, toplanan vergilerin defterde önceden kayıtlı olan miktara sadık kalınmasını emrediyordu. Bu durumun, sipahinin nominal gelirinin reel gelirine ayak uyduramaması ile sonuçlanması beklenebilir. Ancak ahkâm defterlerinde - tahrirlerde olduğu gibi- rakamların/vergi miktarlarının belirtilmiş olmaması sebebiyle bu bilgi teyit edilememektedir.

Bu kısımda belki de önemli husus, daha çok hangi tür vergilerin davalara konu olduğudur. Öncelikle ana vergi kalemlerinden olan *öşür*de yaşanan ihtilaflara dikkat çekecek olursak; reayanın bazı durumlarda *öşür* vermek istemeyip *maktu* vergi vermek istediklerine rastlıyoruz.²³¹

Öşür vermeyip maktu vergi vermek istemede, öşürün ölçme ve sayma gerektirdiği, maktu verginin ise yıllık belirlenen bir oran olarak toplanıyor olması ayrımı önemlidir. Köylünün, vergi memurunun ürünü ölçmesini, (yani mahsulü görmesini) istemeyip bir nevi götürü usulünde vergi ödemek istemesinden, o yıl üretim artışı

²³⁰ 2/5/20 no.lu kayıta da görüldüğü gibi vergilerin *hilâf-ı kânûn ve muğâyir-i defter-i hâkânî* olmadan eski defterde yazılana riayet edilerek toplanması emrinin verildiği davalar mevcuttur.

²³¹ 4/7/21'de olduğu gibi, kayıtlarda “öşür vermeyüz maktu virirüz” ifadesi sıklıkla yer almaktadır.

olduğunu anlayabiliriz. Ürünün çok olduğu dönemlerde köylünün görece daha az vergi istemesi sebebiyle vergi memurunu köye sokmak istememesi gibi bir durumdan bahsedilebilir. Yani, öşür yerine maktu vergi vermek isteme, bir hasılat/üretim fazlasına/artışına işaret edebilir.

Kayıtlara yansıdığı şekliyle görülmektedir ki, öşür vergisi sahib-i arza aittir ve öşürünü ödeyen vergi mükellefine diğer bir takım vergilerin²³² tahsili konusunda yapılan baskı kanun tarafından men edilmektedir. Öşürünü veren reayadan köy otağında hayvanlarını otlatmaları karşılığında otlak vergisi talep edilmesinin,²³³ öşürünü sahib-i arza eda eden tarla ve çiftliğin kullanılmak istenmesinin,²³⁴ öşür ve üzerine düşen vergiler ödeniyorsa müdahale edilmesinin yasaklandığı hükümler verilmiştir.

Serbest timar bölgelerinde olan araziler/köylerde ise, vergi gelirini elinde tutan kimsenin rüsum-ı serbestiye toplamasına müdahale edilmemesi²³⁵ istenirken, çiftlik sahiplerinden avarız, imdâd-ı hazariye gibi vergilerin alınması²³⁶ emredilmiştir.

Reayaya angarya yükleme ve ahalinin, kendilerine güçlerinin üzerinde paylar verildiğini iddia etmeleri gibi şikâyetler mevcuttur. Buna karşılık, özellikle avarız ve hazariye vergilerinde, değişen oranlı vergi uygulamasının olduğu görülmektedir. Burada verilen hükümlerde, ahalinin “*tahammüllerine göre a’la, evsat ve edna*” olarak tasnif edilmiş aralıklarda vergiye mükellef tutulması istenmiştir.²³⁷

²³² Üzerine düşen öşür ve salariye vesair vergiyi ödüyorsa, fazladan herhangi bir vergi talebi, kanun ile men olunur. **7/169/515**’de öşür eda eden köylüden tekalif-i şakka talebinin men edilmiş olduğunu görüyoruz.

²³³ **3/258/957**

²³⁴ **3/262/975**

²³⁵ **3/282/1043**

²³⁶ **7/380/1362**

²³⁷ **9/207/772** no.lu kayıttan anlıyoruz ki, özellikle örfi vergilerde artan oranlı vergi uygulaması var ve “*tekâlif a’lâ ve evsat ve ednâ i’tibâriyle*” şeklinde, köylünün tahammülüne göre vergi yüklenmesi emrediliyor.

2.3.3. Tımarlı Topraklardan Göçler

Timar gelirleri hesaplanırken, bölgenin zirai kapasitesi ve nüfus durumu göz önünde bulundurularak ince hesaplamalar yapıldığı ve defterlere bu şekilde kaydedildiğini belirtmiştik. Devletin, sipahinin gelirini koruduğunu, defterde yazandan az gelir elde etmesinin önüne geçmek için gerekli düzenlemeleri yaptığını biliyoruz. Hatta bunun tersi olarak, sipahinin, yazılandan fazla gelir elde etmesinin de önüne geçildiği, deftere kayıtlı olmayan reyanın veya toprağın gelirlerine el konulduğunu nakletmiştik. Yani sipahiye, hizmeti karşılığında bırakılan gelirlerde meydana gelebilecek herhangi bir değişme, makul ve makbul görülemezdi.

Böyle bir kaygının güdüldüğü, buna ek olarak emeğin kıt faktör olduğu şartlarda, göç meselesi, her zamankinden daha önemlidir diyebiliriz. Bu nedenle dava konusu olmuş olan göçlerin, timar düzenini doğrudan etkilemiş olması muhtemeldir.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Ahkâm Defterler’inde yer alan kayıtlar, bütün coğrafyadaki göç yönüne ve yoğunluğuna dair bilgi veremez. Burada sadece İstanbul’da görülmüş davalar olduğu için, dolayısıyla yalnızca İstanbul’a göç etmiş şahısların bilgisini verir.

Kayıtlarda yer alan davalara göre, Erzurum, Niğde, Çemişkezek, Kayseri, Taşköprü, Sivas, kazalarından; Hasköy, Pendik, Galata ve Üsküdar’a doğru bir göç hareketliliği olduğu görülmektedir. Göçlerin tamamına yakın kısmı, Anadolu’dan İstanbul’a şeklinde olmakla birlikte, iki kayıтта, Gebze’den ve Tuzla’dan Pendik’e göç edildiği kaydedilmiştir.

Göçlerde vurgulanması gereken iki husus vardır. İlki, bu göçler münferit değil, topluca olmaktadır, kayıtların tamamında “*birkaç köyden raiyyet oğulları, kendisi ve oğulları*” gibi ifadeler kullanılmıştır. Bazı kayıtlarda ise sayı belirtilmiştir ve bu sayılar genelde 10 ve üzerindedir.²³⁸ Sadece erlerin yer aldığı bu kayıtlar çocuklar ve kadınlar

²³⁸ 3/32/120 no.lu kayıтта Kemah’tan Hasköy’e 12 kişinin göçtüğü bilgisi yer almaktadır.

dâhil düşünülürse yekûn ciddi rakamlara ulaşmaktadır. İkinci olarak, göçlerin nedenleri akla gelmektedir. Kayıtlarda yer alan davalarda, göçlerin nedenlerine dair ipucu niteliğinde olan “*kesret-i tekâlif*” ibaresi mevcuttur. Yani göçen kişilerin bazılarının vergi yükünden dolayı göç ettikleri açıkça belirtilmiştir.

2.3.4. Geçmiş Dönemle Benzerlikler ve Farklar

Timar sistemi üzerine yapılmış çalışmalarda, 17. yüzyıldan itibaren sistemin dönüşüm sürecine girdiği üzerinde uzlaşılmış görünmektedir. Nedenleri ve sonuçları üzerinde durduğumuz bu görüş, timardaki dönüşümü askeri ve mali fonksiyonu ve büyüklüğü üzerinden değerlendirmektedir. Peki, sistemin hukuki veçhesinde durum nasıldı? Hukuki yönüyle timar uygulamasında bir değişim/dönüşüm var mıydı? Timar uygulamasının klasik dönemi ile 18. yüzyıldaki uygulamasında hukuki açıdan benzerlikler ve farklılıklar nelerdi? Bu bölümde, İstanbul Ahkâm Defterleri’nde mevcut olan kayıtların el verdiği ölçüde bu soruların cevabını bulmaya çalışacağız.

Öncelikle, üretimi ve bölgenin iaşesini korumaya yönelik, klasik Osmanlı ekonomi anlayışından bildiğimiz, yaptırımların incelediğimiz dönemde devam ettiğini görüyoruz. Mirasçısı olmayan timar toprağının tapu resmi alınarak yeniden ziraata kazandırılması,²³⁹ ekilmesi gereken toprak üç sene üst üste boş bırakılırsa toprağın tasarruf sahibinden alınıp sahib-i arz marifetiyle başka birine verilmesi hükümleri vardır. Ayrıca, sahibi arzın izni olmadan bağa çevrilmiş yerin üzerinden 3 yıl geçmiş ve üzüm yetişmişse bu şekilde ziraat olunmaya devam edilmesi fakat yetişmiş üzümün oşür alınması²⁴⁰ gibi mevcut üretimi vergilendirme kaygısı da görülmektedir. Tarlayı bağa çevirmeden farklı olarak, boş yeri bağ haline getirip tasarruf etme durumunda ise, üzerinden 10 yıl geçmişse sipahinin müdahalesi men ediliyor.

²³⁹ 3/110/420, 3/48/184

²⁴⁰ 7/263/977

Önceden ziraat olunan ama hâlihazırda boş olan yeri şahıslara vermek suretiyle yeniden üretime kazandırma ve atıl kapasiteyi bertaraf etme çabaları da kayıtlara yansımıştır.²⁴¹ Bu kayıtlarda mezkûr yerlerin “ormanını kırıp” gibi ifadeler kullanılıyor olması, bu arazilerin birkaç yıldan daha uzun süredir boş kalmış olduğunu göstermektedir.

Köylüye angarya yükleme meselesinde de, önceki dönemlerle benzer şekilde, öşürlerini teslim ettikleri ambarın dışında bir ambar veya başka bir inşa yaptırılması engellenmiştir.²⁴²

Farklı uygulama olarak, sahibi arzdan izinsiz ziraata açılmış yerlere izin verildiğine ve buralara sipahi müdahalesinin men edildiğine ilişkin kararlar görüyoruz. Fakat burada köylünün yeni yer ziraat etme nedeni, davalarda *toprağı kendine yetmemesi* şeklinde gerekçelendiriliyor.²⁴³ Köylünün ektiğinin kendine yetmemesi, bu yüzden kendine yeni yerler ekmesi, bunun ise yıllar sonra davaya yansması, bir taraftan zorluk çeken köylüye işaret ederken, diğer taraftan –denetimin gecikmesi sebebiyle- sipahinin timarındaki mevcudunu sorgulatabilir.

Son olarak, davalara yansıdığı kadarıyla, ilerleyen zamanlarda sipahinin miras, intikal vs. meselelerde kanuna itibar etmediği anlaşılıyor. Bazı davalarda bu açıkça belirtilmişken, bazı kararların da defaatle aynı konu için çıkmış olması buna işaret ediyor. Ayrıca farklı olarak, son dönemlerde mütemevvil kimselerin ehli-i örf ile birlik olup reayaya zulmettiği görülüyor. Bu varlıklı kişilerin, ehli örf olmayıp, köylüye müdahale etmesi de dikkat çekicidir.²⁴⁴

²⁴¹ 3/164/615

²⁴² 9/52/202

²⁴³ 2/345/1159

²⁴⁴ 5/96/296

SONUÇ

Toprak rejimi ve bunun altında timar sistemi, imparatorluğun klasik çağındaki tesadüf olmayan başarısının önemli unsurları arasında idi. Miri arazi sisteminin bir parçası olarak timar, bir takım askeri ve idari görevlilere geçimlerini ve hizmet masraflarını karşılamak adına, bir bölgenin gelirini bırakan sistem olarak uygulandı. Tarihi bir gereksinim olarak ortaya çıkan sistem, dönemin şartları içinde kaynak kullanımda etkinlik adına oldukça verimliydi. Nakit ekonomisinin ve ulaşımın gelişmemiş olduğu bir devirde, vergileri nakde çevirmek, oradan hazineye aktarmak, sonra yeniden dağıtmak oldukça maliyetli ve zor bir işti. Timar uygulaması ile bölgesel bir ordu besleniyor, barış zamanında bölge güvenliği sağlandığı gibi savaş zamanında da iyi gelirleri olan bu birlikler, fütuhatin banisi oluyorlardı. Bölgesel finansman, hem vergilemede etkinliği sağlıyor, hem bütün değerli madenlerin bir anda merkezde toplanmasını önleyerek fiyat artışlarına engel oluyor, hem de merkezi bürokrasiyi hafif kılıyordu.

Yaşam süresi Osmanlı Devleti'ninkine yakın olsa da timar, esasen -bir sistem olarak- 16. yüzyılda devletin askeri, mali ve içtimai işleyişinde etkili oldu. Yüzyılın ortalarına doğru, toplam devlet gelirlerinin yarısına yakınının bırakıldığı bir kurum olarak, yardımcılıyla beraber 100.000 kişilik bir ordu teşkil etme kapasitesine ulaştı. Yüzyılın sonlarından itibaren ise, özellikle timarlı sipahi ordu mensuplarının harp meydanında bulunmayışı, timar sistemini yeni bir döneme soktu. Timar uygulaması, özellikle askeri yönden zayıflama gösterdi. 17. yüzyıl ise literatüre, timarın dönüşüm veya bozulma süreci olarak geçti. Sistemin ıslah çalışmaları 17. ve 18. yüzyıllar boyunca devam etti. Nasihat literatürüne de yansıyan tavsiyeler ve bunlara müteakip Sultanların sistemin ihyasına yönelik yaptırımları görüldü. Fakat çeşitli nedenler, timar kesimini eski büyüklüğü ve işlevine geri döndüremedi.

Timar sisteminin dönüşümü konusunda araştırma yapanlar, dönüşümü çeşitli nedenlere bağlamış ve nedenlere farklı öncelik sıraları vermişlerdir. 17. yüzyıldan itibaren görünen devletin içindeki bürokratik sorunlar, timar tayinlerinde bozulmaya yol

açarak sistemi büyük oranda olumsuz etkilemişti. Bu görüşe göre, merkezden yapılan tevcihler, sipahi sınıfının yürüttüğü askerlik mesleğine darbe vurdu ve timar gelirleri, devletin üst düzey memurların elinde mesleki idealden öte ticari bir gelir halini aldı. Ehl-i örfün elinde toplanmaya başlayan timar gelirleri, gerçek sipahi sınıfının etkisini azaltan süreci başlattı, bu da hem askeri hem toplumsal sorunlara neden oldu.

Bozulmayı daha çok dâhili nedenlere bağlayan görüşle beraber, bu dönüşümün farklı nedenlerini önceleyen önemli çalışmalar da yapıldı. Daha ziyade yabancı kaynaklar, timar sisteminin gerilemesinde savaş şekillerinin değişiminin ve yaşanan fiyat hareketlerinin de oldukça önemli olduğunu ortaya koydu. Süvari tipi ordunun, askeri teknolojiye uyum sorunu, kuşatma savaşlarının ve savaş mesafesi ve süresinin uzamasının getirdiği maliyetler, sipahiliği daha az cazibeli bir meslek haline getirdi.

Çalışma boyunca görülmüştür ki, timar sisteminin dönüşümü meselesinde birden çok neden kritik rol oynamıştı. Bunlar arasında, timar tayinlerinde yaşanan bozulma, harplerin mesafe ve teknolojik değişimlerden dolayı daha maliyetli hale gelmesi, değişen harbiye usulü ve piyade tipi orduya olan ihtiyaç karşısında timarlı süvarinin gerilemesi, artan fiyatlar sonucunda nominal geliri sabit kalan sipahinin reel gelirinin düşmesi gibi nedenler etkili olmuştu. Çeşitli amillerin etkisiyle timar, 17. yüzyıldan itibaren özellikle askeri yönünde ciddi zayıflama göstermişti. Fakat hala üretim ve bölüşüm ilişkilerini belirleyen önemli kurumlardan biriydi.

Bu çalışmanın esas mevzuunu teşkil eden ise, timar sisteminin 18. yüzyılda geldiği durumun tespitidir. İstanbul ve çevresinde, yüzyılın ikinci yarısında timar sisteminin işleyişini anlama ve açıklama amacı taşınmaktadır. Bu gaye doğrultusunda, Başbakanlık Osmanlı Arşivi İstanbul Ahkâm Defterleri serisi içindeki belgelerden oluşan, ilki iki cildi İstanbul Tarım Tarihi adıyla basılmış, 3. 4. ve 5. ciltleri ise basılmamış halde olan kaynaklar temel alınmıştır. Toplam 5 ciltte 1743-1805 tarihleri arasında görülmüş 2699 adet mahkeme kaydı incelenmiştir.

Ahkâm Defterleri'nin özelliği gereği, taradığımız 2699 kayıt içerisinde, mikro düzeyde ilişkileri gözlemlene şansı olmuştur. Timar sistemi içerisinde yaşanan ihtilaflar,

anlaşmazlık konuları ve nedenleri, taraflar ve süreçleri hakkında önemli bilgilere ulaşılmış, bunlardan veri seti oluşturulmaya çalışılmış ve bu veriler iktisat tarihi bağlamında yorumlanmıştır. Bu kapsamda, Ahkâm Defterleri ışığında, sistemin geldiği durum, bu dönemdeki hukuki çerçevesi, sipahi-köylü ilişkileri, timar topraklarında vergiler, timar topraklarından göçler, geçmiş dönemlerle benzerlikler/farklar konuları ele alınmıştır.

İlk etapta tarım tarihi içerisindeki 2699 kayıt inceleme konusu olmuş, timar sistemiyle alakalı olmayanlar veya yeter derecede veri içermeyenler dışarda bırakılmıştır. İncelenen kayıtlarda, timar gelirlerini kimlerin elinde tuttuğuna dair veriler elde edilmeye çalışılmıştır. Kayıtların bu bilgileri doğrudan ihtiva etmemesi, net sağlıklı veri almayı zorlaştırmış olsa da, timar topraklarına yapılan müdahaleler üzerinden mülkiyet meselesine dair verilere erişilmiştir. Müdahalelerin genelde araziye, vergiye, gelire, meraya, bağa, mirasa, koruya, çiftliğe ve sair tasarruf hakkına şeklinde olduğu görülmüştür. Müdahalelerin %49'unun askeri zümreye mensup kişiler, %42'sinin reaya, %9'unun ise vakıf yöneticileri tarafından yapıldığı tespit edilmiştir.

Müdahale nedenleri arasında en dikkat çeken, ehl-i örfün, sipahinin veya reayanın gelirine “kanaat etmemesi” olarak zikredilmiş olmasıdır. Bu durum sipahinin gelirinde veya iktisadi zihniyetinde bir değişimin göstergesi olabilir. Ayrıca kanuna sıkı sıkıya riayet etmesi beklenen sahib-i arzın genel olarak kanuna aykırı müdahalede bulunan taraf olması ve kayıtlarda bunlar için “erbabına verilmemiş olan” gibi ifadeler kullanılması, timar tayinlerinin “soylu” sipahizadelerden başkalarına yapılmış olduğu iddiasını kuvvetlendirmiştir. Timarlara daha çok ehli örf tarafından müdahale yapılırken sipahinin olmayışı ve timar gelirlerinin aracilar vasıtasıyla toplanmaya başlaması, tasarruf sahiplerinin timar topraklarındaki mevcudiyetini ve/veya kontrolünü de sorgulattır niteliktedir.

Çalışmada, 18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul ve çevresinde timar sistemi içerisindeki vergiler de inceleme konusu olmuştur. Daha çok örfi vergiler dava konusu olmuştur. Öşür vergisinin merkezde olduğu, ödenmesi üzerinde önemle durulduğu ve genelde de ihtilaf konusu olmadığı görülmüştür. Bununla beraber, reayanın bazı yıllarda

öşür yerine maktu vergi vermek istemesi, ilgili dönemlerde üretim artışı olabileceği şeklinde yorumlanmıştır.

Timar gelirlerinin ince hesaplar sonucunda tayin ediliyor olması, üretimi ve üreticiyi korumayı gerektiriyordu. Bu bağlamda timar topraklarından göçler, sipahinin defterde yazan gelirinde bir azalma sebebi olacağından, oldukça önemliydi. Bir fazlalık oluşması da devlet tarafından kabul edilmezdi. Kayıtlarda, Anadolu'dan İstanbul'a toplu göçlerin olduğu tespit edilmiştir ve defterde yazan tutarı olumlu/olumsuz yönde değiştirici etkisi üzerinde durulmuştur.

Ahkâm Defterleri'nde yer alan kayıtlar göstermektedir ki, timar sisteminin 18. yüzyılın ikinci yarısındaki hukuki çerçevesi, geçmiş dönemlerle büyük benzerlikler göstermektedir. Kadim kanunu koruma yönünde kararlar alındığı ve ihtilaflara önceki dönemlerdeki kanunlar ve defterde yazılan değerler üzerinden hüküm verildiği görülmüştür.

Bu çalışma, timar sisteminin, Osmanlı Devleti tarihindeki serüvenine, arşiv belgeleri üzerinden, kısmi bir lokasyon ve zaman aralığı seçerek katkı sunmayı hedeflemiştir. Daha geniş bir bağlama oturtulduğunda bütün haritayı görmek adına önemli bir katkı sağlayacağı düşüncesi, temel çalışma motivasyonumuz olmuştur.

KAYNAKLAR

- Acun, Fatma «**Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması**» Türkler Ansiklopedisi. Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Agoston, Gabor **Guns for the Sultan, Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire.** Cambridge University Press, 2005.
- Akdağ, Mustafa «**Tımar Rejiminin Bozuluşu.**» Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 3 Sayı 4.
- Aksan, Virginia «**War and Peace**» The Cambridge History of Turkey, Volume III 1603-1839. Cambridge University Press, 2006.
- Altuğ, Uğur «**II. Murad Dönemine Ait Tahrir Defterlerinin Yayına Hazırlanması ve Bu Malzemeye Göre Tımar Sistemi, Demografi, Yerleşme ve Topoğrafya Üzerine Araştırmalar**» *Yayınlanmış Doktora Tezi.* Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Aydın, Bilgin «**XVI. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde Tımar Tevcih Sistemi**» (2004).
- Barkan, Ömer Lütfi «**“Feodal” Düzen ve Osmanlı Tımarı**» editör: Okyar, Osman. Türkiye İktisat Tarihi Seminerleri. Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975.
- «**İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler.**» 2 (1942).
- «**Tımar**» Cilt 12/1. İstanbul: MEB İslam Ansiklopedisi, 1979.
- «**XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri, Kulluklar ve Ortakçı Kullar.**» 1.
- Barkey, Karen **Bandits and Bureaucrats The Ottoman Route to State Centralization.** Cornell University Press, 1994.
- **Empire of Difference, The Ottomans in Comparative Perspective.** Cambridge University Press, 2008.

- Beldiceanu, Nicoara **XVI. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar**. Teori Yayınları, 1985.
- Çelebi, Evliya **Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1.Cilt 1. Kitap**. Yapı Kredi Yayınları, 5. Baskı 2003.
- Darling, Linda T. **Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560–1660**. E. J. Brill, 1996.
- «*Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar –Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century- Part II, Including the Seventeenth Century.*» The Journal of Ottoman Studies, vol. 43, 2014.
- Emecen, Feridun M. **XVI. Asırda Manisa Kazası**. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Fariba Zarinebaf, John Bennet and Jack L. Davis. **A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece, The Southwestern Morea in the 18th Century**. The American School of Classical Studies, 2005.
- Faroqhi, Suraiya «*Othmanli.*» The Encyclopedia of Islam Volume 8 NED-SAM. Leiden: E. J. Brill, 1995.
- Genç, Mehmet «*economy and economic policy.*» Gabor Agoston, Bruce Masters. *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. Facts on File Publishing, 2008.
- **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.
- Güran, Tevfik **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**. Eren Yayınları, 1998.
- Howard, Douglas **The Ottoman Timar System and its Transformation 1563-1656**. Indiana University Press, 1987.
- Imber, Colin «*Government Administration and Law*» *The Cambridge History of Turkey, Volume II, The Ottoman Empire as a World Power, 1543-1603* . Cambridge University Press, 2013.
- **The Ottoman Empire 1300-1600 The Structure of Power**. Palgrave Macmillian, 2002.

- İnalçık, Halil «*Timar*» md.» Cilt 41. İstanbul: İslam Ansiklopedisi, 2012.
- **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I.** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- **Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arnavid.** Türk Tarih Kurumu, 1954.
- **Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi.** İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1 1300-1600.** Eren Yayınları, 2009.
- *Ottoman Methods of Conquest, The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy. Collected Studies,* Variorum Reprints, 1978.
- Kavak, Çiğdem «**İstanbul Ahkam Defterleri Üzerinden 19. Yüzyılda Osmanlı Tarımının Ekonomik ve Hukuki Yönleriyle Değerlendirilmesi.**» *Yayınlanmış Doktora Tezi.* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Kurt, Yılmaz «*Osmanlı Toprak Yönetimi.*» Osmanlı Ansiklopedisi Cilt 3. Ankara, 1999.
- Masters, Gabor Agoston and Bruce. **Encyclopedia of the Ottoman Empire.** Facts on File Publishing, 2008.
- «*Timar*» Encyclopedia of the Ottoman Empire. Facts on File Publishing, 2008.
- McGowan, Bruce **Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land,1600-1800.** Cambridge University Press, 2010.
- Murphey, Rhoads. **Ottoman Warfare 1500- 1700.** University College London (UCL) Press, 1999.
- Özcan, Abdülkadir «*Sekban.*» İslam Ansiklopedisi Cilt 36. 2009.
- Özvar, Erol. «*budgets.*» *Encyclopedia of the Ottoman Empire.* Facts on File Publishing , 2008.
- **Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması.** İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- .«*Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü.*» *Divan Dergisi Yıl 4 Sayı 7 (1992).*

- «*Voyvoda*.» İslam Ansiklopedisi Cilt 43. 2013.
- Pamuk, Şevket **100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**. Gerçek Yayınevi, 1997.
- «*Osmanlı İmparatorluğu'nda Fiyat Devrimine Yeniden Bakış*.» *Osmanlı Ansiklopedisi Cilt 3*. Ankara, 1999.
- Quataert, Donald **The Ottoman Empire 1700-1912**. Cambridge University Press, 2005.
- Sahillioğlu, Halil «*Ahkâm Defteri*.» İslam Ansiklopedisi Cilt 1. 1988.
- Sertoğlu, Midhat *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*. Marmara Üniversitesi Yayınları 515.
- Soyudoğan, Muhsin «*Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455-1693)*.» *Yayınlanmış Doktora Tezi*. Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, 2012.
- Şahin, İlhan «**Timar Sistemi Hakkında Bir Risale**.» (1970).
- Şakul, Kahraman «*Osmanlı Askerî Tarihi Üzerine Bir Literatür Değerlendirmesi*.» Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi. Cilt 1, Sayı 2 2003.
- T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. ***Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi***. 2010.
- Tabakoğlu, Ahmet «*Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları*.» Osmanlı Ansiklopedisi Cilt 3. Ankara, 1999.
- Tabakoğlu, Ahmet «*Tekalif*.» *İslam Ansiklopedisi Cilt 40*.
- **Türk İktisat Tarihi**. İstanbul: Dergah Yayınları, 2005.
- Üçok, Coşkun «*Osmanlı Devlet Teşkilatında Timar*.» Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi (1943).